

Г. Д. Довгань, О. Г. Стадник

ГЕОГРАФІЯ

РІВЕНЬ СТАНДАРТУ

**Підручник для 10 класу
закладів загальної середньої освіти**

Харків
Видавництво «Ранок»
2018

УДК [37.016:91](075.3)
Д58

Довгань Г. Д.
Д58 Географія (рівень стандарту) : підруч. для 10 кл. закл. загал.
серед. освіти / Г. Д. Довгань, О. Г. Стадник. — Харків : Вид-во
«Ранок», 2018. — іл.

ISBN

УДК [37.016:91](075.3)

Інтернет-підтримка

Електронні матеріали до підручника
розміщено на сайті
interactive.ranok.com.ua

ISBN

© Довгань Г. Д., Стадник О. Г., 2018
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2018

Шановні десятикласники і десятикласниці!

Ви розгорнули першу сторінку свого підручника з географії. Вас, напевно, цікавить, що знайдете в ньому?

Минулого навчального року ви вивчали закономірності розміщення господарства в нашій країні та інших країнах і регіонах світу, знайомилися зі структурою світового господарства, питаннями міжнародних відносин, стану навколишнього середовища, навчилися розуміти географічні проблеми, які загрожують різним територіям та шукали шляхи їх розв'язання.

Цього року ви вирушите в захоплюючу мандрівку країнами та регіонами світу. Ви подорослішали та вже добре підготовлені завдяки попереднім курсам географії для того, щоб зрозуміти та проникнути в суть питань, які вивчає новий шкільний курс. Проте вам доведеться вирішувати географічні питання не тільки на уроці. Ви вже розумієте, що географічні закономірності, проявляючись як на глобальному, регіональному та місцевому рівнях, мають вплив на всі сфери людської діяльності впродовж усього життя.

Весь матеріал підручника представлений шістьма **розділами**. У п'яти з них розглядаються великі регіони світу та їх ключові країни. Останній розділ, що завершує курс, охоплює теми, присвячені Україні в системі міжнародних економічних відносин.

Як побудовано підручник?

У межах розділів виділені теми та параграфи. Кожен параграф розпочинається вступними рубриками «**Ви дізнаєтесь**» і «**Пригадайте**» .

Вони налаштують вас на правильне розуміння навчальних завдань і допоможуть залучити до роботи знання та вміння, які вам уже відомі.

У параграфі є основний та додатковий тексти. Додатковий текст поданий більш дрібним шрифтом. Такі тексти містять цікаві факти та відомості про регіони та країни світу, типові приклади географічних явищ, про які йдеться, тощо.

Географічні терміни та поняття, на які слід звернути особливу увагу, виділені **напівжирним шрифтом**. Географічні назви позначені *курсивом*.

До кожної навчальної теми спеціально підібрані географічні карти, графіки та діаграми, статистичні таблиці й фотоілюстрації. Вони унаочнюють та доповнюють зміст параграфів. Поставтеся до них з особливою увагою, оскільки вони допоможуть вам швидше зрозуміти закономірності географічних процесів та їхні особливості.

Щоб ваша мандрівка була не тільки приємною, але й корисною, доведеться не лише читати та дивитися, а й чимало працювати: виписувати, порівнювати та робити висновки, аналізувати й узагальнювати. Усі ці вміння знадобляться вам як у подальшому професійному навчанні, так і в повсякденному житті.

Для цього в підручнику представлено багато різноманітних завдань, розподілених за спеціальними рубриками.

- **Запитання та завдання для самоперевірки** — у цій рубриці вміщено запитання за змістом параграфа.
- **Поміркуйте** — такі завдання вимагають висловлення вашої власної думки, обґрунтованої позиції, залучення творчого мислення.
- **Практичні завдання** — ці завдання навчають вас застосовувати отримані знання, працювати з текстовою та картографічною інформацією.
- **Набуваємо практичних навичок** — ці завдання навчатимуть вас застосовувати набуті знання в реальному середовищі.
- **Працюємо самостійно** — метою цих завдань є навчити вас самостійно обирати та застосовувати різноманітні методи досліджень, презентувати результати своєї роботи.
- **Працюємо в групах** — ця рубрика допоможе вам розв'язати будь-яке географічне завдання у співпраці з однокласниками.
- **Практична робота** — ця рубрика навчить вас розв'язувати географічні задачі, виконувати завдання за географічними картами, полегшить запам'ятовування географічних назв, розуміння географічних понять і термінів.
- **Географічні дослідження** — рубрика під такою назвою спонукає до власних відкриттів та наукової роботи.

Виконуючи ці завдання, ви самі виступите в ролі дослідників та експертів, зможете зв'язати свої теоретичні знання про навколишній світ з аналізом найгостріших проблем сучасності — економічних, екологічних, політичних, демографічних тощо.

До підручника було розроблено електронний освітній ресурс. Він містить багато корисної інформації, тестові завдання для підготовки до контрольних та самостійних робіт, які виконуються в режимі онлайн, тощо.

Отже, дорогі друзі! На вас чекають нові географічні відкриття та захоплюючі подорожі. Від щирого серця зичимо вам цікавої та корисної мандрівки країнами та континентами Землі.

§ 1. Що вивчає курс «Географія: регіони та країни»

Ви дізнаєтесь

- ♦ про зміст і значення курсу «Географія: регіони та країни»
- ♦ про роль країнознавства у формуванні цілісного географічного образу Землі та його практичне значення

Пригадайте

- ♦ географічні науки та приклади взаємозв'язків між ними
- ♦ що таке частина світу
- ♦ джерела географічних знань

Цього року ви продовжите пізнавати світ разом із дивовижною наукою — географією. Географія вчила вас орієнтуватися у величезній «будівлі» нашої планети, опускалася з вами в напівтемряву морських глибин і піднімалася в бездонне небо. Вона разом із вами заглядала в жерла вогнедишних вулканів і подорожувала з легендарними мореплавцями, відкривала таємні куточки вашої Батьківщини та знайомила із суспільною географією, а саме з населенням та його господарською діяльністю в Україні і всьому світі. Цього року ви продовжите досліджувати суспільство. Перед вами відкриється ще один бік географії, ви познайомитеся з одним із найбільш захоплюючих напрямків її розвитку — дослідженням регіонів і країн світу.

1 Географія регіонів та країн і її зв'язок з іншими курсами географії.

Ви вже знаєте, що предметом вивчення суспільної географії є особливості й закономірності просторової (територіальної) організації суспільства як частини географічної оболонки Землі. Відповідно до змісту курсу, цього року ви будете її досліджувати на прикладі окремих регіонів та країн як основних одиниць сучасної соціально-політичної організації світу, що складаються з різномірних, але взаємопов'язаних елементів. Курс має на меті сформувати географічну картину світу на рівні шкільної освіти. Саме цей курс завершує вашу базову географічну освіту в старшій школі. Вивчаючи його, ви зможете:

- ♦ закріпити знання про сучасну політичну карту світу та її головні об'єкти; державний лад і типізацію країн за рівнем економічного

розвитку; населення, його склад та процеси, які на нього впливають; сектори господарства та їхні складові;

- ◆ з'ясувати склад регіонів світу;
- ◆ оцінити географічне положення, особливості природних умов і ресурсозабезпеченість окремих регіонів світу і найбільших країн;
- ◆ виявити характерні риси населення та господарства регіонів світу, найпотужніших держав і окремих держав-сусідів України;
- ◆ з'ясувати роль регіонів і окремих країн у світовому господарстві.

Ваше перше знайомство із суспільною географією відбулося у 8 (населення) та 9 (господарство) класах. Тому багато понять із курсу «Географія: регіони та країни» вам уже знайомі. Так, у 8 класі ви з'ясували, що таке країна, держава, залежна територія, природний і механічний рухи населення, демографічна політика, статевий і віковий склад населення, еміграція, імміграція, народ, урбанізація, світова релігія. У 9 класі ви познайомилися з такими поняттями, як господарство, сектори національної економіки (первинний, вторинний, третинний), валовий внутрішній продукт, чинники розміщення виробництва, форми просторової організації господарства; навчилися характеризувати найбільш важливі виробництва України та всього світового господарства.

Слід узяти до уваги, що досліджуючи певний простір, ви маєте використовувати знання із фізичної географії. Це дає можливість комплексно вивчати регіони і країни шляхом встановлення взаємозв'язків між їхніми природними й суспільними об'єктами. У цьому й полягає принцип єдності системи географічних наук. Найбільш яскраво він проявляється саме в сучасному країнознавстві.

Оскільки в курсі «Географія: регіони та країни» йдеться про суспільні об'єкти, то природу будемо розглядати передусім як ресурсну основу, середовище існування та господарської діяльності людини.

2 Пізнавальна та конструктивна роль країнознавства в сучасному світі.

У курсі «Географія: регіони та країни» поєднано вивчення загальних закономірностей суспільної географії і географічного країнознавства. Географічне країнознавство виникло ще за античних часів, а сьогодні набуло нового змісту завдяки збільшенню потреб і можливостей людей в пізнанні країн світу. Це пояснюється надзвичайно швидкими темпами розвитку різних видів зовнішніх зв'язків, у тому числі торгівлі й туризму; зростанням кількості держав, які не тільки приваблюють до себе, а й гарантують високий рівень безпеки; розвитком різних видів транспорту та зв'язку, які дозволяють швидко долати значні відстані, економити час та не переривати зв'язків з рідними й близькими людьми впродовж мандрівки.

Мал. 1. Кожна країна світу унікальна і має свої офіційні й неофіційні символи. До офіційних належать прапор і герб, а до неофіційних — пам'ятки архітектури. Основним законом, за яким живе держава, є Конституція. У ній закріплені основні принципи політичного та територіального устрою держави, права і обов'язки її громадян.

Комплексне географічне країнознавство розглядається як наука і навчальна дисципліна. Воно всебічно вивчає країни або великі регіони з метою виявлення загальних закономірностей на основі даних про їх географічне положення, природу, історію, населення, господарство, культуру тощо. У ньому виділяють окремі напрямки, наприклад, фізико-географічне, суспільно-географічне, туристичне країнознавство. Цього року ви здебільшого будете розглядати суспільно-географічне країнознавство.

Пізнавальне значення країнознавства очевидне. Особливо зараз, коли Україна активно інтегрується у світову та європейську спільноту. Поступово поїздки до різних країн світу на навчання, роботу, ділові переговори, із метою відпочинку та знайомства з природою і культурою стають буденною справою. Для того щоб під час мандрівки відчувати себе впевнено, проявляти повагу до приймаючої сторони, зорієнтуватися в разі необхідності в незнайомій ситуації, потрібно не тільки володіти мовою, яку розуміють місцеві жителі (наприклад англійською). Також потрібно знати особливості державного ладу, географічного положення країни, міста, конкретної місцевості, об'єкти природи, традиції населення, рівень розвитку господарства, зокрема транспорту й зв'язку, поширені види товарів і послуг, які відомі на світовому ринку.

У шкільній освіті в цьому вам допоможе курс «Географія: регіони та країни». Він не тільки відкриє вікно до різноманітних, часом унікальних куточків світу та познайомить із місцевими жителями, а й надасть необхідні інструменти та сформує вміння працювати з ними з метою отримання, відбору, аналізу та систематизації інформації про регіони, країни, народи (мал. 1).

Мал. 2. Географічний факультет КНУ ім. Т. Шевченка. Різні напрямки країнознавства є важливою складовою навчальних планів по підготовці фахівців із міжнародних відносин, міжнародного туризму і географії.

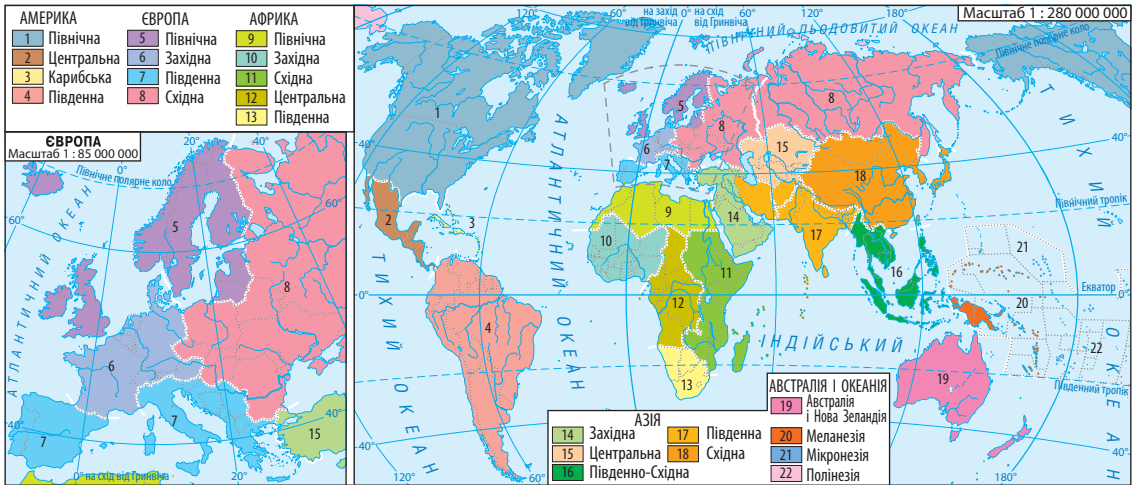
Сучасне країнознавство відіграє не тільки важливу пізнавальну, а й конструктивну роль. Це означає, що при великому колі питань, які досліджує країнознавство, воно не повинне перетворюватися на довідковий енциклопедичний опис, наприклад для туристів. Сучасне країнознавство стає в пригоді дипломатам, підприємцям, державним службовцям.

Значення країнознавства як науки зростає у зв'язку з активізацією міжнародних відносин України з іншими державами світу, у першу чергу європейськими. Зокрема, актуальним стає детальний аналіз демографічної, економічної, політичної ситуації в тих країнах, з якими наша держава підтримує найбільш тісні зв'язки. Це є необхідною умовою для прогнозування відносин у майбутньому з урахуванням всіх чинників, які на них впливають. Провідні українські вчені-географи стверджують, що цінність правильного, науково обґрунтованого передбачення у сфері міждержавних відносин стрімко зростає (мал. 2).

3 **Регіони світу за класифікацією ООН.**

Сучасний світ дуже різноманітний. Різноманітна не тільки природа окремих його частин, а й особливості їхнього економічного і соціального розвитку. Вам добре відомо про існування материків, на кожному з яких є природні зони, наприклад степів, пустель, широколистяних лісів. Суспільна географія пропонує познайомитися з іншим принципом поділу світу — на географічні регіони. Якщо природні зони відокремлені одна від одної природними межами, то поділ на регіони відбувається переважно за державними кордонами. Країни об'єднують у регіони виходячи з подібностей у їхньому географічному положенні, історичному, економічному та соціальному розвитку; з огляду на сусідство і зв'язки між ними.

Пізнання Землі відбувалося протягом тривалого часу. Тому регіони, на які поділяють нашу планету, склалися історично в ході географічних відкриттів та в міру залучення нововідкритих земель до світового господарства, тобто їх межі мають історичне підґрунтя. З іншого боку, кожен регіон Землі — поняття просторове, тобто географічне.

Мал. 3. Регіони світу (за класифікацією ООН). Найбільше субрегіонів виділяють в Африці та Азії (по п'ять).

Ви вже знаєте, що у світі виділяють такі частини світу: Азія, Америка, Африка, Антарктида, Європа, Австралія та Океанія. За регіони першого порядку приймають всі частини світу, крім Антарктиди. У свою чергу, вони поділяються на регіони другого порядку, або субрегіони.

Якщо проводити межі регіонів виключно по кордонах держав, то не можна уникнути непорозумінь. Наприклад, Гавайські острови як територію Америки потрібно вважати не частиною Океанії, а частиною Америки; Синайський півострів як територію Єгипту, потрібно віднести до Африки, а не до Азії. Росія має повністю вважатися або територією Європи, або Азії.

3 Джерела знань про регіони та країни світу.

Знання не приходять самі по собі, їх потрібно здобувати за допомогою різноманітних джерел. Географічну інформацію про регіони і країни світу ви знайдете в підручниках географії, картах, атласах, географічних словниках, довідниках, енциклопедіях. Багато відомостей про населення та господарство країн світу можна отримати з науково-популярної літератури і телевізійних передач. Яскраві, мальовничі описи природи, цікаві розповіді про місцевих жителів та їхній національний характер, а також про пам'ятні місця можна прочитати в художніх творах вітчизняних і закордонних письменників.

Безцінними є власні спостереження під час мандрівок. Зараз реальними стали поїздки з батьками або однокласниками до європейських країн на кілька днів, наприклад на вихідні, для ознайомлення із цікавими географічними, історичними та іншими об'єктами певної місцевості, міста. Сучасні електронні засоби дають можливість за необхідності зорієнтуватися в незнайомій місцевості, сфотографувати, зняти (зафільмувати) і навіть записати власні враження.

Можна взяти участь в екскурсії, яку проводять досвідчені фахівці. Однак потрібно зрозуміти, що вас найбільше цікавить. Оглядові екскурсії, як правило, багатотемні, із використанням історичного та сучасного матеріалу. Будується така екскурсія на розповіді екскурсовода про найрізноманітніші об'єкти (пам'ятки історії та культури, цікаві споруди, унікальні природні об'єкти, місця уславлених подій, елементи благоустрою міста, відомі підприємства і заклади освіти).

Географії, як жодному іншому шкільному предмету, потрібен вихід у світовий простір. Це дозволяють зробити комп'ютерні телекомунікації. Їхній розвиток обумовив створення Інтернету — глобальної мережі, що об'єднує різних, у тому числі приватних, користувачів. Головною перевагою мережі Інтернет є наявність великої кількості інформації, значну частину якої становить географічна. За допомогою сучасних інформаційних технологій через Інтернет ви можете знайти різноманітний текстовий та ілюстративний матеріал, наприклад статистичні дані, карти, картосхеми, схеми, діаграми, а також відеоінформацію. Так, у курсі «Географія: регіони та країни» вам, зокрема, у пригоді стануть сайти ООН, Всесвітнього банку, Всесвітньої книги фактів.

Головне

◆ Географія 10 класу вивчає регіони й країни як основні одиниці сучасної соціально-політичної організації світу, що складаються з різнорідних, але взаємопов'язаних елементів.

◆ Географічне країнознавство виникло ще за античних часів, а сьогодні воно відіграє важливу пізнавальну і конструктивну роль.

◆ Регіон світу — це сукупність країн, які об'єднані виходячи з подібностей у їхньому географічному положенні, історичному, економічному й соціальному розвитку; з огляду на сусідство і зв'язки між ними.

◆ За регіони першого порядку приймають частини світу. Більшість частин світу поділяють на регіони другого порядку, або субрегіони.

◆ Географічна інформація про регіони і країни світу міститься в підручниках географії, картах, атласах, географічних словниках, довідниках, енциклопедіях, науково-популярній літературі, телевізійних передачах, художніх творах.

Запитання та завдання для самоперевірки

1. Що вивчається в курсі «Географія: регіони та країни»? 2. У чому полягає пізнавальна роль країнознавства? Як ви розумієте конструктивну роль країнознавства? 3. Назвіть географічні регіони за класифікацією ООН. 4. Використовуючи мал. 3, назвіть субрегіони Європи. 5. Чому саме для вивчення географії потрібен вихід у світовий простір? 6. Разом із батьками підберіть книги з домашньої бібліотеки, у яких розповідається про регіони і країни світу. Складіть перелік наявних у вас джерел географічних знань.

Практичне завдання

Перелік регіонів, субрегіонів і країн, які входять до їхнього складу, можна знайти на сторінці Департаменту з економічних та соціальних питань ООН <https://unstats.un.org/unsd/methodology/m49/>. Зайдіть на цю сторінку і з'ясуйте склад субрегіону, до якого входить Україна.

Працюємо самостійно

Назвіть два-три джерела знань про регіони й країни світу, які ви маєте у своєму розпорядженні, та вкажіть, яку інформацію можна отримати за їхньою допомогою.

Додаткова література

1. Географічна енциклопедія України. Т. 1—3. — К., 1989—1993.
2. Безуглий В. В. Регіональна економічна та соціальна географія світу / В. В. Безуглий, С. В. Козинець. — К. : Академія, 2003.
3. Безуглий В. В. Економічна і соціальна географія зарубіжних країн. — К. : Академія, 2007.
4. Дахно І. І. Країни світу : енциклоп. довідник. — К. : Мапа, 2004.
5. Країнознавство : довідник / Г. Д. Довгань, А. Й. Сиротенко, О. Г. Стадник. — Харків : Ранок, 2008.
6. Країнознавство: теорія та практика : підручник / М. П. Мальська, Н. В. Антонюк, Ю. С. Занько, Н. М. Ганич. — К. : Центр учбової літератури, 2012.
7. Масляк П. О. Економічна і соціальна географія світу / П. О. Масляк, І. І. Дахно. — К. : Вежа, 2004.
8. Масляк П. О. Країнознавство : підручник. — К. : Знання, 2008.
9. Масляк П. О. Словник-довідник учня з економічної і соціальної географії світу / П. О. Масляк, Я. Б. Олійник, А. В. Степаненко. — К. : Лібра, 1996.
10. Стадник О. Г. Країни світу: великий довідник. — Харків : Ранок, 2010.
11. Топчієв О. Г. Основи суспільної географії : підручник для студ. географ. спец. вищ. навч. закладів. — Одеса : Астропринт, 2009.
12. Юрківський В. М. Країни світу. Економічна і соціальна географія. — К., 1998.
13. Юрківський В. М. Країни світу. — К. : Либідь, 2001.
14. Яценко Б. П. Політична географія. — К. : НАНУ, 2005.

Періодичні видання

1. Міжрегіональний збірник наукових праць «Часопис соціально-економічної географії», адреса доступу — <http://www.geograf.com.ua/chseg>
2. Науковий збірник «Економічна та соціальна географія», адреса доступу — <http://bulletin-esgeograph.org.ua/index.php>

3. Український географічний журнал, адреса доступу — <http://ukrgeojournal.org.ua/>
4. Часопис соціально-економічної географії : міжрегіон. зб. наук. праць // ХНУ ім. В. Н. Каразіна, адреса доступу — <http://soc-econom-region.univer.kharkov.ua/>

§ 2. Сучасна політична карта світу та окремих регіонів

Ви дізнаєтесь

- ♦ про головні об'єкти політичної карти
- ♦ про складники території держави та її кордони
- ♦ про позитивні й негативні наслідки глобалізації

Пригадайте

- ♦ яка різниця існує між поняттями «держава» і «країна»
- ♦ що ви знаєте про державну територію України
- ♦ які інтеграційні об'єднання та міжнародні організації ви знаєте

Сучасна політична карта світу має вигляд різнокольорової мозаїки. Це понад 230 країн зайняли територію всіх материків (крім Антарктиди). Такого вигляду політична карта набула в результаті змін і перетворень під час багатовікового розвитку людської цивілізації. Це був шлях сподівань і розчарувань, перемог і поразок, де мирний час змінювався конфліктами й війнами. За «завісою» політичної карти лишилися битви й мирні переговори, змови й згоди, а найголовніше — життя мільйонів людей зі своїми надіями та сподіваннями.

1 Головні об'єкти політичної карти.

Ви вже знаєте, що під поняттям «країна» *розуміють територію із визначеними кордонами і власним населенням, яка в політичному відношенні може бути як суверенною (незалежною), так і залежною.* У світі існує багато країн, але одна з них є для вас найближчою і найважливішою — це Україна. Так сталося, що її історія добре ілюструє зміни, які відбуваються на політичній карті світу. Тривалий час українські землі входили до складу інших держав, зокрема Російської та Австро-Угорської імперій. У цих умовах українці змогли зберегти свою неповторну культуру, яка виявляється в мові, національному одязі, музиці, піснях, у народних святах, звичаях та обрядах. Проте намагання вибороти незалежність для своєї країни тривалий час стикалися з протидією зовнішніх сил. Так, наприклад, було за часів Української Народної Республіки, яка в січні 1918 р. проголосила свою незалежність, але влітку 1920 р. фактично припинила існування. Сподівання на становлення незалежної України повною мірою виправдалися тільки в 1991 р. Із цього часу вона є державою, тобто *суверенним політичним утворенням суспільства, що займає певну територію, на якій має всю повноту*

законодавчої та виконавчої влади, і організує господарську діяльність населення. Потрібно зважати на те, що поняття «держава» і «країна» часто використовуються як синоніми.

Територія держави — це визначена на підставі норм міжнародного права частина земної поверхні (суходіл, акваторія), територіальні води (у межах 12 морських миль від морського узбережжя; одна морська миля становить 1852 м), повітряний простір і надра (у межах державного кордону та територіальних вод) (мал. 1).

Акваторія держави включає всі води внутрішніх річок та озер, заток і проток, якщо ширина останніх не перевищує 24 морські милі, а також води заток, лиманів, бухт, які історично належать цій державі.

У визначених межах держава має виключне право на видобування корисних копалин із надр, товщі води, а також тих, що залягають на дні океану, моря, озера.

Держави визнані всіма іншими незалежними державами світу за окремими винятками (наприклад Ізраїль). Кількість таких утворень у світі постійно зростає: якщо на початку ХХ ст. їх налічувалось 61, то сьогодні — понад 190.

Держави є головним об'єктом політичної карти світу. Це тематична карта, на якій позначається територіальний поділ світу. Політична карта дуже динамічна, адже на ній відображаються кількісні (об'єднання або розпад держав, територіальні надбання та втрати) і якісні зміни (отримання суверенітету, зміна державного устрою), які постійно відбуваються в світі. На цій карті також позначають державні кордони, столиці держав і найважливіші міста країн.

Не всі країни здобули незалежність і визнання іншими державами світу. Тому в світі існують невизнані та частково визнані країни. Деякі з них утворилися досить давно. Так, острів Тайвань фактично перестав бути частиною Ки-

Мал. 1. Складові території держави та її кордони.

Мал. 2. Видобуток нафти на шельфі. Крім територіальних вод, згідно з міжнародними угодами, окремі морські держави мають економічні зони, ширина яких не може досягати 200 морських миль. У межах економічної зони держава має суверенні права на розробку природних ресурсів дна і надр, але не має суверенних прав на відповідну акваторію. Тобто інші держави мають право вільного судноплавства, прокладки підводних кабелів і трубопроводів.

Мал. 3. Економічні зони світу. Міжнародні води позначені блакитним кольором. Прибережній державі також належить право розробки природних ресурсів дна і надр континентального шельфу, ширина якого може перевищувати ширину економічної зони. Цікаво, що площа континентального шельфу може бути значно більшою, ніж площа суходільної території відповідної держави (наприклад невеликої острівної країни), і тому значною мірою збільшує її рівень забезпечення природними ресурсами.

таю із 1949 р. Як незалежну державу (під назвою Китайська Республіка) його визнають понад 20 держав світу. Таким чином, це частково визнана країна. У 1974 р. на частині острова Кіпр було проголошено незалежність Турецької Республіки Північний Кіпр, але незалежність цього утворення визнала лише Туреччина. Прикладом невизнаної держави є самопроголошена Придністровська Молдавська Республіка.

У минулому на політичній карті існувало багато залежних територій (колоній), на які припадала приблизно половина суходолу планети. Вони перебували під владою певних іноземних держав (метрополій) і управлялися ними. Залежні території, як правило, віддалені від метрополій і практично повністю позбавлені політичної самостійності. На карті вони позначаються таким самим кольором, як і метрополія.

Меншу міру залежності, ніж у колоній, мають протекторати та асоційовані країни. Вони отримали певний внутрішній суверенітет, хоча, як правило, позбавлені свободи в міжнародних відносинах. Вільно асоційо-

ваною країною із США є Пуерто-Рико. Це означає, що Пуерто-Рико перебуває під управлінням Сполучених Штатів Америки, але не є їхньою невід'ємною частиною.

Деякі залежні країни увійшли до складу країн-метрополій, а їхні жителі стали повноправними громадянами цих держав. Зокрема, таким шляхом пішла Франція, надавши статус заморських департаментів або регіонів своїм колоніальним володінням — Гваделупі, Мартініці, Гвіані, Реюньйону.

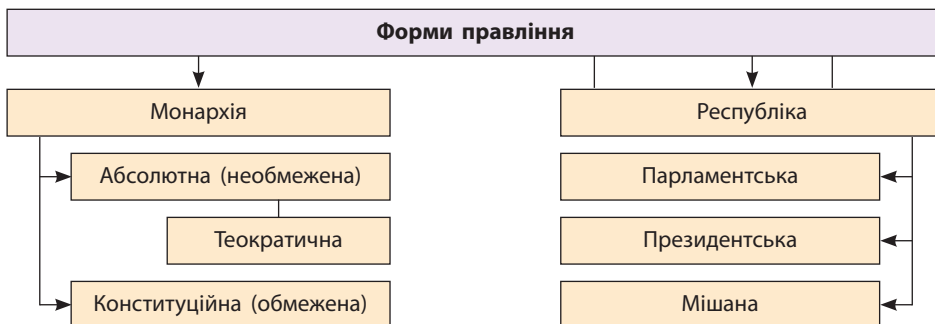
На сьогодні далеко не всі залежні країни ведуть боротьбу за свою незалежність. Наприклад, у Пуерто-Ріко вже кілька разів проводилися референдуми (всенародні опитування) з приводу її подальшої долі. У ході останнього з них за незалежність країни проголосувала незначна кількість виборців.

2 **Форми правління та адміністративно-територіальний устрій країн.**

Із курсу історії вам уже відомі дві основні форми державного правління — монархія і республіка (мал. 4).

Монархія — це форма правління, за якої верховна влада формально або фактично належить одній людині. У більшості випадків монарх (це може бути король, цар, імператор, султан, шах, емір та інші) отримує владу у спадок (мал. 5).

До початку XIX ст. монархії у світі переважали, причому більшість із них були абсолютними. Така форма правління передбачає фактичне зосередження всієї повноти влади в руках однієї людини. У наш час існують 29 монархій, шість із яких — абсолютні. Більшість із них (п'ять із шести) розташовані в Азії (Бруней, Катар, Об'єднані Арабські Емірати, Оман, Саудівська Аравія). Унікальною монархією є Ватикан, адже папу римського обирають.

Мал. 4. Форми державного правління країн світу.

Мал. 5. Король Норвегії Харальд V. Він відомий як найбільш малобюджетний і скромний монарх Європи. Цікаво, що Харальд V захоплюється парусним спортом і неодноразово брав участь (як і його батько) у чемпіонатах світу (золота медаль у складі команди — 1987 р.), Європи та Олімпійських іграх (1964, 1968 і 1972 рр.).

Набагато більше конституційних монархій. У таких державах влада монарха здебільшого має формальний характер («король є, але він представляє державу, а не править») (мал. 5). Прикладами конституційних монархій є низка країн Європи: Бельгія, Велика Британія, Данія, Іспанія, Нідерланди, Швеція. Поза межами Європи таку форму правління мають, наприклад, Японія, Камбоджа, Таїланд.

У деяких країнах монарх очолює не тільки державу, а й місцеву церкву (наприклад, у Ватикані, Саудівській Аравії). Такі монархії називаються теократичними і є різновидом абсолютних монархій.

Проте в сучасному світі більшість держав мають республіканську форму правління (мал. 6). Республіка — форма державного правління, за якої владні повноваження належать дієздатним громадянам держави. Реальне управління у республіках здійснюють виборні органи або уповноважені ними особи. Вищим законодавчим органом республіки є парламент. Головою держави в таких країнах, як правило, є президент.

Своєрідною формою державного правління є ісламська республіка. Найбільш яскравий приклад — Іран. Основну роль в його управлінні відіграє ісламське духовенство. Лідером держави є Вищий керівник, який є і головним ісламським релігійним діячем.

Залежно від співвідношення повноважень президента й парламенту республіки бувають президентські, парламентські й змішані. Останні, у свою чергу, поділяються на парламентсько-президентські й президентсько-парламентські.

У науці немає чіткої межі між названими формами. Можна запропонувати розпізнавати їх за такими ознаками:

- ◆ Президентська республіка — президент обирається всенародним голосуванням; він очолює уряд країни. Типовий приклад такої рес-

Мал. 5. Король Таїланду із 1946 до 2016 р. Пхуміпон Адульядет також відомий як Рама IX. Таїланд — конституційна монархія. Пхуміпон Адульядет був дуже популярний в країні. Ставлення місцевих жителів до монарха і його сім'ї сповнене любові, поваги і поклоніння. Він вважався не просто лідером країни, а її національним символом, що стоїть над поточними подіями в політичному житті. Пхуміпон Адульядет втручався до нього тільки для запобігання кровопролиття. Будучи мільярдером, він фінансував понад 3 тис. проектів розвитку, особливо в сільських районах.

Мал. 6. Канцлер Німеччини Ангела Меркель. За формою правління Німеччина є парламентською республікою. Пост Федерального канцлера з 22 листопада 2005 р. обіймає Ангела Меркель. Вона послідовно підтримує Україну в її боротьбі за територіальну цілісність. У 2006 і 2007 рр. журнал «Тайм» включав Ангелу Меркель до переліку ста найвпливовіших людей планети, а у 2015 р. визнав її людиною року, назвавши найсильнішим лідером у Європі.

публіки — США. Президентські республіки особливо характерні для країн Південної Америки та Африки.

- ◆ Парламентська республіка — президент обирається в парламенті або за його участю; він виконує лише представницькі функції; уряд не підзвітний президенту, він відповідає тільки перед парламентом. Прикладами парламентської республіки є Німеччина, Польща.
- ◆ Президентсько-парламентська республіка — президент обирається шляхом всенародного голосування; він особисто пропонує склад уряду (насамперед кандидатуру прем'єр-міністра), який підлягає затвердженню парламентом; уряд підзвітний президенту, але останній не є членом уряду. Типовий приклад такої республіки — Франція.
- ◆ Парламентсько-президентська республіка — президент обирається всенародним голосуванням, але уряд підзвітний в основному пар-

ламенту (президенту — лише з окремих питань); президент виконує переважно представницькі й контролюючі функції.

Прикладом парламентсько-президентської республіки є сучасна Україна. Із часів здобуття незалежності вона належить до мішаних республік. Особливе місце в державі посідає президент. Проте його статус змінювався залежно від зміни форми державного правління з президентсько-парламентської республіки на парламентсько-президентську і навпаки. Конституція України та останні законодавчі акти держави визначають її як парламентсько-президентську республіку. У той самий час Президент України має значні важелі впливу на розробку та здійснення політичного курсу держави.

Наслідком колоніального минулого є держави у складі Співдружності (Співдружності націй). Ця форма правління виникла після розпаду Британської імперії, «над якою не заходило Сонце». Головою держав Співдружності вважається королева Великої Британії, представлена генерал-губернатором, хоча фактично вся повнота влади належить місцевим органам. Серед країн Співдружності є Канада, Австралія, Нова Зеландія, Папуа-Нова Гвінея.

Із метою поліпшення умов управління країнами їх поділяють на менші частини. При цьому підхід до такого поділу може бути різним. На нього впливають історія країни, склад її населення, традиції, розміри території тощо.

Залежно від особливостей адміністративно-територіального устрою сучасні країни світу є або унітарними, або федеративними. Це є результатом досвіду тривалого співіснування людських спільнот в умовах відповідної форми правління.

Більшість країн світу — унітарні. Вони мають єдині для всієї країни вищі органи влади, рішення яких (наприклад прийняті закони) мають верховенство на всій території. В органах управління її територіальних одиниць відсутні законодавчі повноваження.

Прикладами унітарних країн можуть бути Польща, Румунія, Франція, Угорщина, Словаччина, Японія.

Більш складний адміністративно-територіальний устрій мають федеративні держави. Вони поділені на адміністративно-територіальні частини (штати, землі, провінції, території), наділені певною політичною самостійністю. Таким чином, у федеративній державі існує дворівнева система вищих органів влади (федеральні і суб'єктів федерації). При цьому чинними є як загальнодержавні закони, так і закони, що діють лише в межах тих адміністративних одиниць, де вони були прийняті.

Згідно з конституцією федераціями вважається близько 25 країн світу. Типовими прикладами є США, Канада, Німеччина, Австрія, Австралійський Союз, Бразилія, Індія.

Федерації утворюються різними шляхами. Основою поділу територіальних федерацій може бути колоніальне минуле (Австралійський Союз, Бразилія, Мексика), історія розширення території країни (США) або період феодальної роздробленості (Німеччина, Австрія). Такі федерації, як правило, є однонаціональними країнами.

У національних федераціях адміністративні одиниці відображають розселення різних етнічних груп, які складають населення цієї країни (Індія).

Національно-територіальні федерації при виділенні адміністративних одиниць поєднують принцип урахування розселення людей різних національностей з історичним підходом (Швейцарія).

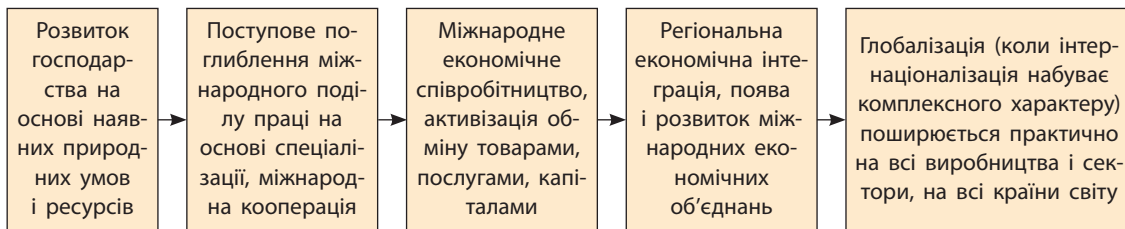
Проміжне положення між двома головними групами країн посідають унітарні держави, які мають у своєму складі автономні утворення (Україна, Китай, Іспанія, Азербайджан, Узбекистан та деякі інші). У таких країнах право на введення власних законів мають лише окремі адміністративні утворення.

Особливою формою адміністративно-територіального устрою країн є конфедерація — союз суверенних держав, створений із метою досягнення певних цілей. На відміну від інших міжнародних об'єднань у конфедерації створюються наддержавні органи влади. Проте вони не здійснюють жорстке управління, а координують діяльність органів влади країн — членів конфедерації.

Сьогодні формально конфедерацією називає себе Швейцарія. Проте фактично вона — федеративна держава. Близькими за своїм устроєм до конфедерацій є Об'єднані Арабські Емірати — союз семи абсолютних монархій.

3 Глобалізація як провідна тенденція розвитку сучасного світу.

Глобалізація (від фр. *global* — планетарний, всеосяжний) — процес зростання взаємозалежності та взаємозв'язку країн у сучасному світі внаслідок посилення всесвітньої економічної, політичної та культурної інтеграції та уніфікації. Поняття інтеграції вам знайоме: це процес об'єднання частин у ціле, наприклад шляхом утворення економічних, військово-політичних міждержавних об'єднань. Інтеграція держав та народів є головним засобом досягнення єдності людства в умовах існуючого політичного, соціально-економічного, культурного, етнічного та релігійного різноманіття. Необхідність інтеграції зумовлена і тим, що окремі держави не можуть вирішити глобальні проблеми, які за-

Мал. 7. Послідовність етапів інтернаціоналізації господарської діяльності.

грожують усьому людству. На цьому тлі глобалізацію можна розглядати як новий, вищий етап інтернаціоналізації. В економічній сфері вона характеризується поглибленням міжнародного географічного поділу праці, розширенням зовнішньоекономічних зв'язків, активним перерозподілом виробничих, фінансових і трудових ресурсів у масштабах планети (мал. 7).

Уніфікація — це приведення до одноманітності, до єдиної форми або системи, наприклад, виробництва й поширення в усьому світі однакових (стандартних) видів продукції (автомобілів або електронних мобільних пристроїв відомих брендів тощо). У культурній сфері це дає можливість у різних куточках світу слухати однакову музику або переглядати одні й ті самі фільми (мал. 8).

На прикладі України ми бачимо, що відбувається і уніфікація законодавства. Це пов'язано з тим, що інтеграція до європейської спільноти передбачає поширення стандартів демократичного суспільства, зокрема у сфері захисту прав громадян, гарантування свободи підприємницької діяльності, боротьби з корупцією. Значний вплив на соціально-економічну ситуацію в країні має Міжнародний валютний фонд (МВФ).

Це ілюструє одну з особливостей глобалізації в політичній сфері, яка полягає в послабленні національних держав. З одного боку, це відбувається в результаті впливу міжнародної спільноти, з іншого — полягає в делегуванні частини повноважень впливовим міжнародним організаціям, таким як Організація Об'єднаних Націй (ООН), Світова організація торгівлі (СОТ), МВФ, Світовий банк, Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР), Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР).

Ви вже знаєте, що в сучасних умовах світове господарство характеризується зростанням інтернаціоналізації виробництва, що розвивається на основі виробничої та науково-технічної кооперації між країнами світу. У результаті виникають величезні виробничі системи, які містять десятки, сотні, а іноді тисячі підприємств у різних

Мал. 8. Ми живемо в епоху, коли людині вдалося «стиснути» час і відстані. Сучасні види транспорту й засоби зв'язку дозволяють за лічені години опинитися в більшості районів Землі, за лічені хвилини обмінятися інформацією, швидко й безпечно перевозити пасажирів, переміщувати величезні потоки вантажів, миттєво переказувати багатомільйонні капітали в будь-яку точку світу.

країнах, які спільно зайняті випуском кінцевої продукції. Цей процес супроводжується докорінною зміною ролі й технічних можливостей засобів комунікації та інформації. За останнє століття швидкість пересування збільшилася в 102 рази, обробки інформації — у 106 разів, зв'язку — у 107 разів.

Справжня революція в інформаційному просторі відбулася з упровадженням мережі Інтернет. Вона дозволяє спілкуватися в реальному часі людям, що розташовані на відстані в тисячі кілометрів, отримувати різноманітні відомості з усього світу. Це сприяє швидкому поширенню досягнень науки й техніки, взаємопроникненню культур, а також створює нові можливості для розвитку різних видів підприємницької діяльності. Важлива відмінність сучасного розвитку світового господарства полягає в появі інтернет-торгівлі та інтерактивного банківського обслуговування.

Завдяки мережі Інтернет й іншим сучасним видам зв'язку формується глобальний інформаційний простір. Разом із виробництвом усе більш досконалих електронно-обчислювальних машин і розвитком комп'ютерних технологій це кваліфікується як складова частина інформатизації сучасного світу.

В умовах глобалізації компанії всього світу прагнуть знайти нові шляхи збуту товарів і послуг, зайняти вільні ніші ринку, скористатися досягненнями науково-технічного прогресу і в такий спосіб повніше задовольнити потреби людей. Однак глобалізація породжує і нові проблеми та протиріччя. Цей процес супроводжується концентрацією все більших обсягів виробництва в руках великих транснаціональних корпорацій (ТНК). Крім економії на масштабах виробництва, вони виграють у результаті застосування нових, більш досконалих технологій. Уже зараз на п'ятсот із них припадає близько 1/4 виробленої у світі продукції, понад

1/3 експорту готових промислових товарів і 4/5 торгівлі технологіями. Усе це, з одного боку, сприяє зменшенню собівартості виробництва, а отже, і цін, з іншого боку — приводить до концентрації величезних фінансових ресурсів у руках невеликої кількості ТНК. Негативним є виникнення спільних для світового співтовариства проблем. Так, багато фахівців наслідком глобалізації вважають поширення на весь світ фінансової кризи 2008—2009 рр.

У цілому можна виділити такі позитивні й негативні наслідки глобалізації у сфері економіки (таблиця).

Таблиця

НАСЛІДКИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ В ЕКОНОМІЦІ

Позитивні наслідки	Негативні наслідки
<ul style="list-style-type: none"> ◆ Поширення ринкової економіки, поглиблення міжнародного географічного поділу праці. ◆ Збільшення свободи підприємницької діяльності. ◆ Зростання економічної відкритості країн. ◆ Збільшення масштабів взаємовигідної торгівлі. ◆ Поширення досягнень науково-технічного прогресу та інших досягнень цивілізації. ◆ Підвищення ефективності виробництва, збільшення продуктивності праці, прискорення модернізації господарства. ◆ Поширення сучасних стандартів продукції та послуг. У різних країнах світу з'являється можливість виробляти й споживати однотипні, якісні товари. ◆ Збільшення потоків інвестицій, які впливають на доходи жителів багатьох країн і поступово зрівнюють зарплати. ◆ Сприяння швидкому переміщенню виробничих і трудових ресурсів, а також інформації, у тому числі економічної, у масштабах усієї планети. ◆ Прискорення темпів зростання життєвого рівня більшої частини населення країн, що розвиваються. ◆ Сприяння об'єднанню країн світу для розв'язання глобальних проблем людства, у тому числі енергетичної та продовольчої 	<ul style="list-style-type: none"> ◆ Різке зростання залежності національних економік від світового господарства. ◆ Нестійкість системи глобального ринку; економічна залежність країн спричиняє перенесення кризових ситуацій з однієї країни до інших. ◆ Концентрація все більших обсягів виробництва товарів і послуг у руках великих компаній із розвинених країн (ТНК). ◆ Поглиблення розриву в рівні життя між «золотим мільярдом» і найбільш відсталими країнами. ◆ Існування небезпеки скуповування іноземними компаніями значної частини національного надбання окремих країн. ◆ Розорення дрібних виробників унаслідок конкуренції. ◆ Забезпечення невеликої кількості розвинених держав світовими сучасними технологіями, тоді як багато країн, що розвиваються, залишаються постачальниками сировини. ◆ Ослаблення ролі уряду в регулюванні економіки своєї держави. ◆ Поширення стандартних видів продукції може призвести до зникнення традиційних виробництв. ◆ Посилення і наростання масштабів екологічних проблем

! **Головне**

◆ Країна — це територія із визначеними кордонами і власним населенням, що в політичному відношенні може бути як суверенною (незалежною), так і залежною.

◆ Держава — суверенне політичне утворення суспільства, що займає певну територію, на якій має всю повноту законодавчої й виконавчої влади, і організує господарську діяльність населення. Держави є головним елементом політичної карти світу.

◆ У минулому на політичній карті існувало багато «залежних територій» (колоній). Це країни, які перебувають під владою іноземної держави (метрополії) і управляються нею.

◆ У світі існують дві основні форми правління — монархія (абсолютна, конституційна) і республіка (президентська, парламентська і змішана).

◆ Залежно від особливостей адміністративно-територіального поділу сучасні країни світу є або унітарними, або федеративними.

◆ Європа є одним із регіонів, який найбільше відчуває процеси глобалізації, що охопили весь світ.

Зпитання та завдання для самоперевірки

1. Розкажіть про політичну карту світу та її елементи. 2. Поясніть відмінності, що існують між поняттями «країна», «держави», «невизнана держава». 3. Дайте визначення понять «територія держави» та «акваторія держави». 4. Назвіть основну форму правління в сучасному світі та її ознаки. 5. Чим федеративні держави відрізняються від унітарних? 6. Якими є позитивні й негативні наслідки глобалізації у сфері економіки? 7. Наведіть приклади міжнародних організацій, які координують зовнішні економічні відносини.

Поміркуйте

1. На думку деяких американських дослідників, на території Європи можуть з'являтися нові держави. Де і чому це може відбутися?
2. У демократичному суспільстві функціонує система противаг, коли дії кожної гільки влади вільно обговорюються. Як ви вважаєте, яку роль у цій системі мають відігравати засоби масової інформації? Чому вони мають бути фінансово незалежними?

Працюємо самостійно

З'ясуйте, які існують моделі федералізму. Чим вони відрізняються?

РОЗДІЛ I. ЄВРОПА

ТЕМА 1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЄВРОПИ

§3. Загальний огляд Європи

Ви дізнаєтесь

- ♦ про положення Європи на карті та її значення у світі
- ♦ про країни Європи, їх державний лад, типи за рівнем економічного розвитку

Пригадайте

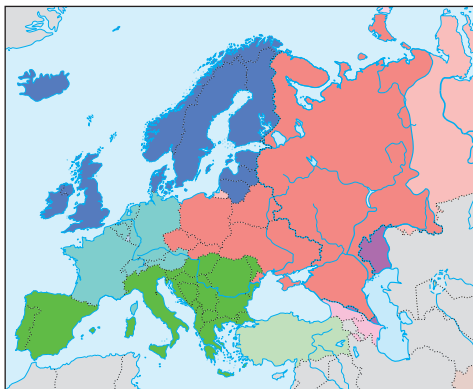
- ♦ особливості фізико-географічного положення Європи
- ♦ які існують форми державного правління і територіального устрою, типи країн за рівнем економічного розвитку

Площа Європи — це приблизно 15 територій України. Цей простір займають понад 40 суверенних держав, кілька частково визнаних і невизнаних країн. Як і в усьому світі, кількість держав і їх різноманітність в останні десятиліття значно збільшилися.

1 Особливості економіко-географічного положення Європи.

Європа розташована на заході Євразії та займає приблизно її п'яту частину. Площа Європи становить близько 10 млн км² і з трьох боків омивається Атлантичним та Північним Льодовитим океанами та їхніми морями. Найближчий материк — Африка. У районі Гібралтарської протоки відстань до неї становить 14—44 км. Разом із Дарданеллами й Босфором ця протока є найважливішим вузлом військово-транспортного контролю в цьому регіоні. З Азією Європа утворює єдиний материк.

Територія Європи достатньо компактна, хоча і дещо витягнута в широтному напрямку. Існують незначні природні бар'єри (гори південної і південно-східної частин), але вони легко долаються завдяки перевалам та побудованим інженерним спорудам (у першу чергу тунелям) (мал. 2).

Мал. 1. Субрегіони Європи (за класифікацією ООН).

Найдовший і найглибший (якщо брати до уваги шар земної поверхні над тунелем) у світі Готардський залізничний тунель прокладено в Альпах. Його було відкрито в Швейцарії у 2016 р. Будівництво тунелю тривало майже 20 років і коштувало 12 млрд дол. Це диво інженерної науки і техніки забезпечує більш швидке і зручне сполучення між південною та північною Європою, зменшує забруднення навколишнього середовища шкідливими викидами автомобілів.

Мал. 2. Готардський залізничний тунель. Його довжина становить 57 091 м; діаметр кожного з двох тунелів — 8,8—9,5 м; повна довжина, включно зі службовими і пішохідними ходами, — 153,4 км. Тунель дає можливість мандрівникам скоротити час у дорозі від Цюриха до Мілана. Планується, що до 2020 р. по тунелю буде перевезено 210 тис. вантажних машин. А за добу проходить до 250 поїздів.

На північному сході, півночі й північному заході європейські береги омивають холодні води Карського, Баренцового, Білого і Норвезького морів, на заході — Балтійське і Північне моря. На півдні Європу оточують теплі води низки морів, серед яких Середземне, Чорне й Азовське морів, які глибоко врізаються в територію суходолу, відділяючи Європу від Африки та частини Азії.

Тільки чверть країн Європи не мають виходу до моря. Серед них сусіди України: Угорщина, Молдова, Словаччина, Білорусь (мал. 3).

У цілому економіко-географічне положення Європи характеризується такими рисами:

- ◆ має надзвичайно сприятливе приморське положення (крім окремих країн);
- ◆ розташована на перетині міжнародних шляхів сполучення;
- ◆ має розгалужену транспортну систему (особливо інтенсивні транспортні потоки в західній частині та центрі Європи);
- ◆ в останні три десятиліття міждержавні відносини всередині регіону покращилися. Це пов'язано з розпадом світової соціалістичної системи і закінченням протистояння між Заходом і Сходом. При цьому можна відзначити і втрати: осередки напруженості на території колишнього СРСР та Югославії («пояс нестабільності»): колишня Югославія — схід Молдови (самопроголошена незвізнана Придністровська Молдавська Республіка) — схід України — Абхазія — Південна Осетія — Карабах — Чечня. На території більшості цих районів відбувалися або відбуваються воєнні дії;
- ◆ високий рівень інтеграційних процесів, які сприяють розвитку економіки (у першу чергу це стосується ЄС);
- ◆ сусідні регіони мають нижчий рівень економічного розвитку, але володіють значними природними ресурсами (у першу чергу це Західна Азія з великими покладами нафти й природного газу);

1930-х рр.). Більшість змін, що відбулися на політичній карті світу, стали наслідком Першої світової війни та Жовтневої революції. При цьому найбільші зміни в територіальному розподілі світу відбулися в ході Першої світової війни та безпосередньо після її закінчення.

Основні кількісні зміни на політичній карті світу на цьому етапі були такими:

- 1) зміна кордонів існуючих держав (територіальні втрати Німеччини, Болгарії та Туреччини; збільшення території Румунії, Франції тощо);
- 2) утворення нових держав на місці Австро-Угорщини, яка розпалася (Австрія, Угорщина, Чехословаччина), та національних окраїн Російської імперії (країни Балтії, Польща, Фінляндія), у тому числі таких, що існували нетривалий час (УНР, ЗУНР).

Проте поряд із кількісними змінами в цей час у світі відбувалися й якісні зміни. Головними з них були: 1) поява першої соціалістичної країни (СРСР); 2) розпад окремих колоніальних імперій (Німецька, Османська), зростання кількості країн із республіканською формою правління.

Початок другого етапу частина дослідників датують початком Другої світової війни, а кінець — серединою 1950-х рр.

Основними кількісними змінами, які відбулися в територіальному розподілі, були:

- 1) поява на тривалий час численних маріонеткових (незалежних лише формально) держав, особливо в Європі (Хорватія, Словаччина), та короткочасне суттєве збільшення територій низки країн (Німеччина, Італія, Угорщина);
- 2) величезні зміни кордонів багатьох країн за результатами Другої світової війни.

Головною якісною зміною на політичній карті Європи було формування світової соціалістичної системи, яка до середини 1950-х рр. налічувала вже 14 держав.

Третій етап розпочався наприкінці 1980-х рр. і триває до цього часу. Його особливістю є те, що кількісним змінам на політичній карті світу передували зміни якісні, головною з яких стала криза, а потім і крах світової соціалістичної системи.

Основні наслідки були такими:

- 1) поява нових держав, переважно на місці дво- і багатонаціональних соціалістичних держав. Так, Чехословаччина мирно розпалася на Чехію і Словаччину («Оксамитове розлучення»), на місці Югославії існують шість загальноновизнаних і одна частково визнана держава (це відбувалось на тлі воєнних дій), СРСР мирно роз-

Мал. 4. Сикстинська капела. Для створення й оформлення будівель резиденції папи римського запрошували видатних архітекторів, скульпторів, художників. Одним із найвідоміших їхніх творів є Сикстинська капела (1473 р.). Її стелю і стіни протягом чотирьох років розписував видатний художник епохи Відродження Мікеланджело Буонарроті. У Сикстинській капелі кардинали обирають папу римського. Якщо з її північної труби піде чорний дим, то голосування не принесло переваги жодному з кандидатів, якщо білий — отже, у католиків новий папа римський.

пався на 15 суверенних держав, хоча згодом з'явилися осередки напруженості і в окремих випадках навіть велися воєнні дії;

- 2) на карті з'явилися самопроголошені державні утворення (наприклад Придністровська Молдавська Республіка);
- 3) об'єднання Німеччини.

Отже, на політичній карті Європи відбувалися як кількісні, так і якісні зміни, що є частиною загальносвітового процесу.

На політичній карті Європи знаходять відображення основні форми державного правління і територіального устрою країн світу. За формою правління явно переважають республіки (понад 30). Більшість із них парламентські — Австрія, Болгарія, Ірландія, Італія, Німеччина, Польща, Угорщина тощо. Одна президентська республіка — Білорусь. Хоча є країни, у яких президент має значні повноваження, зокрема Литва. Ви вже знаєте, що прикладом президентсько-парламентської республіки є Франція, а парламентсько-президентської — Україна.

У Європі існують 12 монархій. Крім Ватикану, усі вони конституційні, зокрема Бельгія, Велика Британія, Данія, Іспанія, Нідерланди, Норвегія, Швеція.

За формою територіального устрою більшість країн Європи є унітарними. Проте частина унітарних держав мають у своєму складі автономні утворення (Україна, Іспанія, Данія, Фінляндія). Так, у складі Іспанії налічується 50 провінцій, що входять до 17 автономних співтовариств (областей), а також два так звані автономні міста — Сеута і Мелілья, розташовані в Африці. Іспанська система місцевого самоврядування надає територіальним спільнотам можливість вирішувати

питання місцевого значення на трьох рівнях. По-перше, на рівні муніципалітетів. По-друге, на рівні провінцій, які складаються з об'єднань декількох муніципалітетів. І по-третє, на рівні автономних співтовариств.

Серед федерацій є однонаціональні, утворенні з урахуванням історичних особливостей (Німеччина, Австрія), та побудовані за національним принципом (Бельгія). У Бельгії існують дві великі етнічні групи: фламандці (належать до германської мовної групи, нащадки франків, саксонців і фризів) і валлони (належать до романської мовної групи, нащадки романізованих белгов). Країна розділена на три регіони, два з яких — Фламандський і Валлонський діляться на провінції, третій регіон — Брюссельський — є столичним.

Ви вже знаєте, що Швейцарія фактично належить до національно-територіальних федерацій. На її території історично існували кантони, що мали значний рівень самостійності, а в населенні представлені нащадки німців, французів, італійців, які досить компактно проживають в окремих частинах держави.

3

Типи країн Європи за рівнем економічного розвитку.

Ви вже знаєте, що виходячи з аналізу показників економічного розвитку країн, серед яких — ВВП на одну особу, структура господарства, ступінь зрілості ринкової економіки, експортна спеціалізація тощо, ООН виділяє типи та підтипи країн.

- 1. Високорозвинені країни.** До таких країн належать держави, які мають високий рівень економічного розвитку, високий ВВП на одну особу. Це близько 40 країн, які виробляють понад 60 % світової промислової продукції та 40 % продукції сільського господарства.

Високорозвинені країни мають тривалу історію розвитку ринкової економіки, широку й різноманітну структуру господарства, значні можливості імпорту й експорту тощо. Також їх вирізняють високий рівень розвитку інформаційних технологій, інтенсивний характер розвитку, високі стандарти рівня життя населення. Більшість із цих країн вступили в постіндустріальну стадію розвитку, яка характеризується провідною роллю третинного сектора (сфери послуг) у створенні ВВП.

Серед високорозвинених країн виділяють кілька підтипів.

- 1) Провідні країни, або «Велика сімка».** У Європі до них належать Німеччина, Франція, Велика Британія, Італія. Показник ВВП на одну особу в кожній із цих країн перевищує 35 тис. дол.

Мал. 5. Символи Нідерландів — кольори національного прапора, млин, квіти. Приблизно 40% території Нідерландів розташовані нижче рівня океану. Ще в Середні віки голландці намагалися приборкати водяну стихію за допомогою системи каналів і шлюзів. Поступово люди змогли відвоювати в моря значні території й перетворити їх на продуктивні землі — польдери. Ділянки боліт і мілководь відгороджувалися від моря дамбами, вода відкачувалася за допомогою млинів, які пізніше змінили парові й електричні насоси.

- 2) Розвинені країни Європи. Серед них Австрія, Бельгія, Данія, Ісландія, Люксембург, Нідерланди (мал. 5), Норвегія, Фінляндія, Швейцарія, Швеція тощо. Усі вони мають високий показник ВВП на одну особу, у деяких він навіть вищий, ніж у країнах «Великої сімки». Однак економічна роль у світовому господарстві окремої такої країни є порівняно невеликою.
- 3) Переселенські країни. У Європі країни цього підтипу відсутні.
2. **Країни з перехідною економікою.** Це індустріальні або індустріально-аграрні країни, особливістю яких є відносна незрілість ринкової системи, науково-технічна залежність від розвинених країн. Ці країни були об'єднані в окрему групу в 1990-х рр. після розпаду світової соціалістичної системи. Деякі з них, наприклад Польща, Чехія, Словенія, Словаччина, за цей проміжок часу за основними показниками наблизилися до групи розвинених країн. Інші країни ще здійснюють економічні перетворення. Серед них Україна, Білорусь, Молдова, Росія тощо.
3. **Країни, що розвиваються.** У світі таких країн налічується понад 130. Вони істотно відрізняються одна від одної не тільки за розмірами території, кількістю населення, природними умовами, історичними особливостями розвитку, а й за структурою господарства, науковим і технічним потенціалом. У Європі країни цього типу відсутні.

4

Склад регіону.

Ви вже знаєте, що в цій частині світу виділяють Західну, Північну, Південну та Східну Європу. Кожний із субрегіонів має свої специфічні риси в географічному положенні, природних умовах і ресурсах, розвитку господарства (таблиця).

Таблиця

СУБРЕГІОНИ ЄВРОПИ

Макрорегіони	Склад	Особливості
Західна Європа	Австрія, Бельгія, Німеччина, Ліхтенштейн, Люксембург, Монако, Нідерланди, Франція, Швейцарія	Налічує дев'ять держав, із яких п'ять належать до високорозвинених. Найбільше значення мають дві країни «Великої сімки» — Німеччина і Франція. Потужну економіку мають Нідерланди, Бельгія, Швейцарія, Австрія
Північна Європа	Данія, Ірландія, Ісландія, Латвія, Литва, Норвегія, Велика Британія, Фінляндія, Швеція, Естонія	Включає десять держав. Більшість із них належать до високорозвинених, три країни перехідної економіки (Латвія, Литва, Естонія). Найбільше значення має країна «Великої сімки» Велика Британія. Потужну економіку мають більшість інших країн, зокрема Швеція, Ірландія, Норвегія, Фінляндія
Південна Європа	Албанія, Андорра, Боснія і Герцеговина, Македонія, Греція, Іспанія, Італія, Мальта, Португалія, Сан-Марино, Ватикан, Словенія, Хорватія, Сербія, Чорногорія	Включає 15 держав. Вісім належать до високорозвинених (але серед них значна кількість «держав-карликів»), сім — до країн перехідної економіки (шість утворилися на території колишньої Югославії). Найбільше значення має країна «Великої сімки» — Італія. Потужну економіку має Іспанія, дещо нижчий рівень у Португалії та Греції
Східна Європа	Білорусь, Болгарія, Угорщина, Польща, Молдова, Росія, Румунія, Словаччина, Україна, Чехія	Включає десять держав. Усі належать до країн перехідної економіки (чотири утворилися на території колишнього Радянського Союзу). Найбільше значення має Росія. Досить потужна економіка в Польщі

Значення Європи в історії людства надзвичайне. На її території сформувалися давні цивілізації (Рим, Греція); вона стала батьківщиною демократії, яка поширилася в інших регіонах (у першу чергу тих, що заселяли та освоювали європейці); з її берегів вирушали кораблі, які відкрили європейцям світ і суттєво вплинули на його подальший розвиток (у першу чергу це стосується Америки та Австралії) (мал. б). Не менше на сучасний світ вплинули і дві світові війни, які спалахнули саме в Європі й так чи інакше охопили майже все людство.

Мал. 6. Один із символів епохи Великих географічних відкриттів — каравели. За обрисами нанесених на карти під час цих відкриттів земель стоять героїчні зусилля кількох поколінь першовідкривачів, мореплавців і землепрохідців. Вони повністю змінили уявлення європейців про світ. Тут було все: небачений героїзм і витончена підступність, неприборкана жага пізнання й жадібність швидкого збагачення. То були часи, коли географія стала царицею наук і вступила в золотий вік свого розвитку.

Головне

- ◆ Європа має вигідне економіко-географічне положення.
- ◆ Територію регіону утворюють понад 40 суверенних держав, кілька частково визнаних і невизнаних країн.
- ◆ На політичній карті Європи відбувалися як кількісні, так і якісні зміни, що є частиною загальносвітового процесу.
- ◆ За формою правління у Європі переважають республіки, за територіальним устроєм — унітарні держави.
- ◆ За рівнем економічного розвитку в Європі є високорозвинені країни і країни перехідної економіки.
- ◆ У Європі виділяють субрегіони — Західну, Північну, Південну та Східну Європу.
- ◆ Європа є одним із центрів світової економіки, політики й культури.

Запитання та завдання для самоперевірки

1. Охарактеризуйте економіко-географічне положення Європи.
2. Якою є історія формування політичної карти Європи?
3. Які якісні зміни відбулися на політичній карті Європи?
4. Наведіть приклади країн Європи з різною формою правління та територіального устрою.
5. Охарактеризуйте типи й підтипи країн Європи.
6. Якими є особливості поділу Європи на субрегіони?
7. Поясніть значення Європи в геополітичному вимірі.

Поміркуйте

1. Нещодавно Організація Об'єднаних Націй офіційно змінила статус країн Балтії (Естонії, Латвії і Литви) зі східноєвропейських на держави Північної Європи. Чим би ви пояснили таке віднесення цих країн до субрегіону Північна Європа, яке місцеві політики вважають логічним як у географічному, так і в геополітичному плані?
2. Чи можна вважати монархією найменшу країну світу — Ватикан, де папа обирається і навіть теоретично не може передати владу своїм прямим нащадкам (останнє твердження спробуйте пояснити)?
3. З'ясуйте, території яких країн, крім Росії, тільки частково розташовані в Європі. Поясніть, чому їх відносять до іншого регіону.

§ 4. Інтеграційні процеси. Міжнародні організації в Європі

Ви дізнаєтесь

- ♦ про процеси інтеграції і сепаратизму в Європі та їхні наслідки
- ♦ про склад, основні функції та значення міжнародних організацій

Пригадайте

- ♦ що таке міжнародна інтеграція
- ♦ приклади міжнародних організацій

Європа відіграла вирішальну роль у становленні світової цивілізації. Це було обумовлено як історичними, так і природними чинниками. У наш час Європа завдяки своїй соціально-економічній і політичній вазі є одним із центрів світової економіки, політики та культури. Вона впливає на всі процеси, які відбуваються в глобалізованому світі. Європа відіграє значну роль у поширенні стандартів демократії, свободи, поваги до прав людини як у межах регіону, так і в інших куточках Землі, намагається вирішувати міжнародні суперечки мирним шляхом; демонструє відданість принципам верховенства права; докладає багато зусиль для подолання екологічної кризи. У той самий час у Європі зростають ризики, пов'язані з міжнародним тероризмом та існуванням зон нестабільності.

1 Міжнародна економічна інтеграція. Європейський Союз.

Ви вже знаєте, що участь країн світу у взаємовигідному міжнародному поділі праці та обміні товарами і послугами приводить до встановлення безпосередніх сталих виробничих зв'язків між підприємствами різних країн. У результаті виникає міжнародна кооперація — виробничий процес в одній країні стає частиною процесу, що відбувається у світовому масштабі. Таким чином створюються величезні виробничі «організми», що включають десятки, сотні, а іноді тисячі підприємств різних країн, які спільно зайняті випуском кінцевої продукції.

Подальший розвиток і поглиблення співробітництва між країнами світу вимагає узгодженої міждержавної економічної політики. Це проявляється в розвитку та вдосконаленні різних форм міжнародної економічної інтеграції. Під економічною інтеграцією розуміють процес зближення, взаємоприспособування і поступового об'єднання національних господарств. Вона дозволяє державам більш ощадливо використовувати ресурси та переваги територіального розподілу праці.

Унаслідок регіональної економічної інтеграції країни створюють міжнародні економічні об'єднання. Зазвичай країни тісно співпрацюють зі своїми безпосередніми сусідами. Найбільш потужними серед регіональних економічних об'єднань Європи є Європейський Союз (ЄС) та Європейська асоціація вільної торгівлі (ЄАВТ). Так, ЄАВТ була започат-

кована в 1960 р. з метою створення зони вільної торгівлі промисловими товарами (не поширюється на сільськогосподарську продукцію). Сьогодні її членами є Ісландія, Норвегія, Швейцарія і Ліхтенштейн.

У Європі існують інші інтеграційні утворення, наприклад Європейська економічна зона, Центральнo-Європейська угода вільної торгівлі. Вона є наступником Вишеградської угоди між країнами, які не є членами Європейського Союзу.

Разом із деякими сусідніми країнами Україна входить до складу ряду міжнародних економічних об'єднань. Серед них Організація за демократію й економічний розвиток — ГУАМ та Організація Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС). До ГУАМ входять Грузія, Україна, Азербайджан і Молдова. Одне із завдань цієї організації — розробка й здійснення проектів доставки енергоносіїв до Європи. ОЧЕС — міжнародне інтеграційне об'єднання, до якого входить більше десяти держав Причорномор'я, Закавказзя та Балкан. Воно охоплює територію з населенням понад 400 млн осіб. Серед основних цілей організації створення в Причорномор'ї режиму вільного руху товарів, послуг та капіталів, комплексне використання, підтримка й охорона ресурсів Чорного моря.

Найвищою на сьогоднішній день формою інтеграції, і не тільки економічної, а й політичної є об'єднання 28 європейських держав (включаючи Велику Британію, яка розпочала процес виходу з ЄС). Із листопада 1993 р. це об'єднання називається Європейський Союз (ЄС).

Він пройшов досить тривалий шлях розвитку: перший етап (1951—1957 рр.) — це було Європейське співтовариство вугілля і сталі, другий етап (1957—1967 рр.) — Європейське економічне співтовариство (ЄЕС), третій етап (1967—1992 рр.) — Європейські співтовариства (включаючи Євратом), четвертий етап (із 1993 р) — ЄС.

Із точки зору розвитку економічної інтеграції ЄС можна виділити такі періоди:

- ◆ створення спільного аграрного ринку ЄЕС, початок діяльності Європейського фонду підтримки сільського господарства, завершення створення Митного союзу по скасуванню митних зборів і квот у торгівлі між країнами-учасницями (1957—1968 рр.);
- ◆ використання загального митного тарифу і перехід до єдиної торгової політики щодо третіх країн, створення валютного союзу (1968—1987 рр.);
- ◆ створення єдиного внутрішнього ринку, узгодження фінансової реформи (1987—1992 рр.);
- ◆ завершення програми будівництва єдиного внутрішнього ринку ЄС, у результаті були скасовані всі обмеження для руху товарів, послуг, людей і капіталів (із 1993 р).

Мал. 1. У Лондоні тисячі людей вийшли на вулицю на знак протесту проти виходу Великої Британії з Європейського Союзу (Brexit). Під час референдуму 2016 р. за вихід проголосували 51,9% виборців. Цей результат був неочікуваним, оскільки багато політологів прогнозували інший результат. За вихід висловилися представники Англії (за винятком столиці) та Уельсу, жителі Шотландії і Північної Ірландії були переважно проти. Вважається, що в довгостроковій перспективі Brexit може завдати значних збитків британському фінансовому сектору.

Нова стратегія поглиблення і розширення європейської інтеграції знайшла відображення в Договорі про Європейський Союз (Маастрихт, 1992 р.), який визначив його подальше розширення. У документі були зафіксовані ряд цілей, які поставили перед собою держави-члени інтеграції на новому етапі, серед них:

- ◆ заміна національних валют єдиною валютою;
- ◆ запровадження спільної зовнішньої політики і політики безпеки;
- ◆ створення «Європи громадян», що передбачає прийняття загального положення про права і свободи особистості, яке діє на території ЄС;
- ◆ сприяння економічному і соціальному прогресу;
- ◆ здійснення фундаментальної реформи інститутів ЄС, що забезпечують ефективність механізмів прийняття і виконання рішень.

При цьому використовується принцип компліментарності. Відповідно до нього на рівні ЄС використовуються тільки ті дії, які не можуть бути виконані на національному рівні.

Зараз ЄС поєднує в собі ознаки міжнародної організації та держави, має повноваження на участь у міжнародних відносинах, відіграючи на світовій арені все більшу роль. Проте договір 2004 р. про запровадження Конституції Європейського Союзу, який мав замінити всі колишні установчі акти ЄС, чинності не набрав (його проект не ратифікували Франція й Нідерланди). У 2007 р. була досягнута домовленість про розробку полегшеної версії договору, що містить головним чином положення про порядок функціонування інститутів ЄС у нових умовах. Цього ж року в Лісабоні договір був підписаний.

Пересування громадян у межах ЄС вільне, але ринки праці регулюються окремими положеннями, які вимагають, наприклад, отримання дозволу на працевлаштування.

У 2013 р. набули чинності нові правила, які суттєво зміцнили контроль і координацію економічної та бюджетної політики в євросоні (19 країн, у яких як валюта використовується євро). Завдяки введенню єдиної валюти торгівля всередині євросоні виросла на 5—15 %, а інвестиційні потоки — майже на третину.

ОРГАНИ ЄС

Основні	Допоміжні
<ul style="list-style-type: none"> ◆ Європейська рада — вищий політичний орган Європейського Союзу, що складається з голів держав і урядів країн-членів ЄС. ◆ Рада Європейського Союзу — поряд із Європейським парламентом, один із двох законодавчих органів ЄС. ◆ Європейський парламент — законодавчий і представницький орган (спільно з Радою ЄС створює бюджетну комісію, яка формує бюджет ЄС). ◆ Європейська комісія — вищий орган виконавчої влади Євросоюзу. ◆ Суд Європейського союзу — вищий суд ЄС 	<ul style="list-style-type: none"> ◆ Економічний та соціальний комітет. ◆ Європейська рахункова палата — інститут, який здійснює аудиторську перевірку бюджету Союзу та його установ. ◆ Європейський центральний банк — центральний банк Євросоюзу і зони євро. ◆ Європейський інвестиційний банк (ЄІБ) — державна фінансово-кредитна установа ЄС для фінансування розвитку відсталих європейських регіонів у формі довгострокових кредитів. ◆ Європейський соціальний фонд має на меті підвищення рівня кваліфікації трудових ресурсів як засіб запобігання втрат робочих місць внаслідок структурних змін в економіці. ◆ Інші управлінські, консультативні та регулятивні органи

Із держав Євросоюзу найвищий показник ВВП на одну особу має Люксембург, а найнижчий — Болгарія та Румунія. Найвища мінімальна зарплата також у Люксембурзі (1999 євро), далі йдуть Ірландія (1563 євро), Нідерланди (1552 євро), Бельгія (1532 євро) і Німеччина (1498 євро). У нових членів ЄС найвищим є рівень життя на Кіпрі, що випередив Грецію та Португалію. Португалія поступилася також Словенії. У Латвії та Литві мінімальна заробітна плата становить 380 євро на місяць. Меншою вона є тільки в Болгарії (235 євро) і Румунії (275 євро).

Найвища мінімальна місячна зарплата в ЄС у дев'ять разів перевищує найнижчу, а якщо відкинути відмінності в рівні цін у різних країнах, це співвідношення становить 1:3.

У результаті зростання кількості країн-членів ЄС на 25 % збільшилася його територія, на 20 % — кількість населення (на 1 січня 2017 р. на території ЄС проживало 511,8 млн осіб). При цьому частка ЄС у світовому ВВП становить приблизно 24 %, а частка в населенні світу — 7 %.

Так звані «старі» члени ЄС (15 країн, прийнятих до ЄС до 2004 р.) належать до високорозвинених держав. Їх об'єднують високий рівень

соціально-економічного розвитку; схожість у галузевій структурі господарства, особливостях транспортної системи і ролі зовнішніх економічних зв'язків у господарстві.

Серед країн, прийнятих до ЄС після 2004 р., переважають пост-соціалістичні країни, рівень соціально-економічного розвитку яких значно нижчий. Тут є свої лідери, наприклад Словенія. Нижчий рівень розвитку мають Болгарія та Румунія. При цьому використовується принцип, відповідно до якого на рівні ЄС запроваджуються дії, що не можуть бути виконані на національному рівні.

Сьогодні Європейський Союз — один із головних центрів світового господарства. ВВП на одну особу в 28 країнах-членах перевищує 28 тис. євро, а в єврозоні — понад 30 тис. євро. Сумарне ВВП ЄС становить понад 15 трлн. євро.

Про рівень економічної інтеграції говорить той факт, що дві третини експорту ЄС припадає на країни-члени Союзу. Понад 60% прямих іноземних інвестицій ЄС інвестуються всередині Союзу.

Головна організація ЄС щодо інвестування в соціальні програми — Європейський соціальний фонд. Щороку він вкладає близько 10 млрд євро в проекти з поліпшення перспектив зайнятості. Їхньою метою є підвищення рівня кваліфікації, підвищення якості освіти, зростання соціальної інтеграції та якості державних послуг, сприяння мобільності трудових ресурсів. Також фонд стимулює створення нових робочих місць у перспективних галузях господарства, таких як «зелена» економіка, охорона здоров'я та інформаційно-комунікаційні технології. Протидія бідності й соціальному відторгненню здійснюється завдяки допомозі, адресованій тим групам населення, які схильні до постійного безробіття.

2 Вступ до ЄС. Країни Шенгенської зони.

Зважаючи на прагнення України вступити до ЄС, зазначимо, що для схвалення заявки, яку подає будь-яка країна про приєднання до Євросоюзу, Рада ЄС консультується з Комісією та Європарламентом, а потім виносить рішення про початок переговорів (Рада може прийняти або відхилити думку Комісії). За їхніми підсумками Рада повинна однострійно схвалити або відхилити заявку. Під час переговорів країна-кандидат має переконати ЄС, що її економічна, політична та законодавча система, а також адміністративне управління досить розвинені, щоб виконувати вимоги ЄС. Для вступу в Союз країна має відповідати таким критеріям:

- ◆ наявність функціональної ринкової економіки;
- ◆ дотримання принципів свободи, демократії, поваги до прав людини і фундаментальних свобод, верховенства права;
- ◆ повага і захист меншин;

- ◆ здатність прийняти зобов'язання, що відповідають політичним, економічним і грошово-кредитним цілям ЄС;
- ◆ відображення законодавства Євросоюзу в національному законодавстві.

Перш ніж країна подасть заявку на вступ до ЄС, вона зазвичай підписує угоду про асоційоване членство. Це початок багаторічного періоду, мета якого полягає в підготовці країни до отримання статусу кандидата і, можливо, члена Союзу. Залежно від конкретної країни і цілей сторін співробітництво може стосуватися розвитку політичних, торговельних, соціальних, культурних зв'язків, а також зміцнення безпеки. Серед асоційованих членів Євросоюзу Туреччина, Туніс, Ізраїль, Марокко, Мексика, Південна Африка, Албанія, Чорногорія, Сербія, Грузія, Молдова. 11 липня 2017 р. Рада ЄС ухвалила рішення про укладення Угоди про асоціацію з Україною від імені Європейського Союзу, а 1 вересня того ж року угода набула чинності.

Можна виділити такі можливі позитивні наслідки асоціації й подальшого вступу до ЄС.

- ◆ Країна долучається до високої культури ефективного ринкового господарювання і отримує доступ до високого потенціалу інноваційного розвитку ЄС. У результаті підвищується ефективність виробництва, збільшується продуктивність праці, прискорюється модернізація господарства.
- ◆ Збільшуються масштаби взаємовигідної торгівлі (ЄС є одним із найбільших платоспроможних ринків світу). Відбувається розширення доступу на ринки третіх країн шляхом гармонізації стандартів з ЄС.
- ◆ Відбувається поширення сучасних стандартів продукції та послуг. З'являється можливість виробляти й споживати якісні товари (знижуються ціни на товари, вироблені в ЄС).
- ◆ Збільшуються потоки інвестицій, які впливають на доходи жителів, зокрема у результаті підвищення заробітної плати.
- ◆ Поступова легалізація та розширення ринку праці в країнах ЄС сприяє надходженню валюти в країну.
- ◆ Швидке переміщення не лише товарів, послуг, фінансів, виробничих і трудових ресурсів, а й інформації, у тому числі економічної.
- ◆ Збільшиться свобода підприємницької діяльності шляхом приведення умов для її ведення до європейських стандартів.
- ◆ Відбудеться реальний прогрес у проведенні економічних, політичних реформ.
- ◆ Поліпшиться інвестиційний клімат завдяки приведенню національного законодавства до норм і правил ЄС.
- ◆ Сприяння (у перспективі) досягненню високих соціальних стандартів.

Можливими є й ризики, пов'язані зі вступом до ЄС (частина з яких мають тимчасовий характер), серед них:

- ◆ посилення конкуренції (у результаті більшої доступності товарів, вироблених у ЄС), що може привести до того, що в перші кілька років закриється ряд місцевих підприємств;
- ◆ у зв'язку з необхідністю відповідати європейським стандартам і сертифікатам постане необхідність модернізації виробництва;
- ◆ зросте залежність національної економіки від ринку ЄС.

Українці вже отримали можливість спрощеного в'їзду до більшості країн-членів ЄС. Безвізовий режим набув чинності 11 червня 2017 р. Він стосується Шенгенської зони, яка включає 26 європейських держав, що приєдналися до однойменної угоди, підписаної в невеличкому населеному пункті Шенген (Люксембург) у 1985 р. (мал. 2).

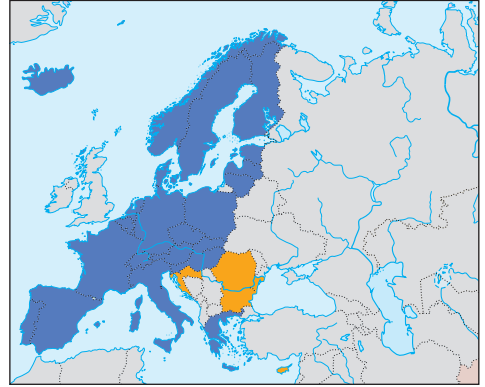
Щодо міжнародних подорожей Шенгенська зона діє подібно до єдиної держави — без прикордонного контролю на внутрішніх рубежах країн, що входять у цю зону, за його наявності на зовнішніх кордонах.

3 Рада Європи. Роль НАТО в загальноєвропейській системі безпеки.

Найстарішою в Європі міжнародною організацією є Рада Європи. Її було засновано в 1949 р. До складу Ради входять 47 держав, у яких проживає понад 800 млн осіб. Вона не входить в систему Європейського Союзу і не може видавати обов'язкові закони. Однак має деякі єдині з ЄС символи, наприклад, гімн і прапор. Рада Європи сприяє співробітництву між членами організації в таких галузях:

- ◆ стандарти права й законність;
- ◆ права людини;
- ◆ демократичний розвиток;
- ◆ культурна взаємодія.

Одним із найбільш значних досягнень Ради Європи вважається розробка та прийняття Європейської конвенції про захист прав людини й основних свобод.

Мал. 2. Шенгенська зона включає чотири країни, що не є членами ЄС: Ісландію, Норвегію, Швейцарію і Ліхтенштейн, а також фактично ще три європейські «карликові» держави: Монако, Сан-Марино і Ватикан, які також не входять до ЄС. Внутрішній прикордонний контроль відсутній ще в одній «карликовій» державі — Андоррі.

Мал. 3. Парламентська асамблея Ради Європи. ПАРЄ розглядає питання, що стосуються проблем сучасного суспільства і різних аспектів міжнародної політики.

9 квітня 2014 р. ПАРЄ прийняла резолюцію, у якій «рішуче засуджує російську військову агресію і подальшу анексію Криму» як «явне порушення» міжнародного права, у тому числі Статуту ООН, Гельсінського акту ОБСЄ і Статуту та основних правил Ради Європи. Парламентська асамблея Ради Європи більшістю голосів позбавила російську делегацію права голосу, а згодом продовжила термін цієї санкції.

Рада Європи неодноразово засуджувала незаконну анексію Криму Росією, підкреслюючи, що це є «порушенням міжнародного права і не може бути підставою для будь-яких змін його статусу».

Одним із головних органів Ради Європи є Парламентська асамблея (ПАРЄ) (мал. 4). Вона виконує консультативні функції і складається з представників парламентів усіх держав, що входять до складу Ради. ПАРЄ веде постійний діалог з урядами, національними парламентами країн-учасниць, іншими міжнародними та громадськими організаціями. Також вона звертає увагу на основні проблеми сучасного суспільства, прагнучи поліпшити життя європейців.

Найвпливовішою міжнародною військово-політичною організацією у світі є Організація Північноатлантичного Договору (НАТО) (мал. 4). Цей Альянс був створений в 1949 р. 12 державами світу (США, Канада, Велика Британія, Франція, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Норвегія, Данія, Ісландія, Італія, Португалія). Пізніше склад блоку неодноразово змінювався. Зараз він об'єднує 28 держав, переважно європейських.

Головною метою створення НАТО була протидія агресивним прагненням СРСР поширити свій політичний вплив у Європі. У 1991 р. це завдання втратило актуальність: Радянський Союз як держава припинив своє існування. Однак НАТО розпущено не було. Зараз головним завданням цієї організації є забезпечення безпеки її членів від зовнішніх загроз, особливо міжнародного тероризму. Виконуючи поставлену мету, країни-члени НАТО наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. почали здійснювати військові операції за межами блоку (наприклад на території колишньої Югославії).

Мал. 4. Штаб-квартира НАТО розташована у столиці Бельгії місті Брюссель. Це політичний і адміністративний центр, де постійно розміщений головний політичний орган прийняття рішень у НАТО — Північноатлантична рада. НАТО очолює Генеральний секретар, який обирається на чотири роки із числа видатних державних діячів однієї з країн-членів організації. Будучи головною виконавчою особою, він головує на засіданнях Північноатлантичної ради та інших ключових органів, сприяє досягненню консенсусу між країнами-членами НАТО.

Мал. 5. Навчання «Сі Бриз» (Sea Breeze). У небо піднімаються прапори України, Сполучених Штатів Америки та Республіки Молдова, військові підрозділи яких приєднуються до берегової фази, а також стяг Військово-Морських сил Збройних Сил України. Україна бере участь у спільних військових навчаннях. Так, 1—12 вересня 2017 р. проходили багатонаціональні військово-морські навчання «Сі Бриз» в Одеській і Миколаївській областях, а також у північно-західній частині Чорного моря.

Із самого початку свого існування НАТО працює над установленням справедливого і тривалого миру в Європі на основі загальних демократичних цінностей, прав людини та верховенства права. Ця мета наповнилася новим змістом після закінчення «холодної війни». Зараз НАТО намагається створити такі умови, за яких жодна країна не могла б вдаватися до залякування чи тиску, спрямованих проти будь-якої іншої держави, через загрозу силою або загрозу її застосування.

Геополітичне перетворення організації останніми десятиліттями проявляється в налагодженні взаємодії з державами-нечленами (програма «Партнерство заради миру») та міжнародними організаціями, у першу чергу Європейським Союзом.

Від країн-претендентів, зокрема, очікується, що вони будуть:

- ◆ вирішувати міжнародні суперечки та міжетнічні конфлікти мирним шляхом;
- ◆ демонструвати відданість принципам верховенства права та прав людини;
- ◆ утримуватися від загрози силою або застосування сили будь-яким чином, що не відповідає цілям ООН;

- ◆ сприяти розвитку мирних та дружніх міжнародних відносин.

Відносини НАТО—ЄС охоплюють широке коло питань, що становлять спільний інтерес у галузях безпеки, оборони, урегулювання кризових ситуацій, боротьби з тероризмом, розвитку сумісних і взаємодоповнюючих військових ресурсів, а також планування на випадок надзвичайних ситуацій. Система європейської безпеки на сьогодні не може існувати без НАТО.

Євроатлантична інтеграція є важливим напрямком зовнішньої політики України. Це обумовлено необхідністю забезпечити надійний захист територіальної цілісності та суверенітету країни. У 1994 р. Україна першою серед країн СНД приєдналася до програми «Партнерство заради миру», після якої в 2002 р. був оприлюднений «Індивідуальний план партнерства з НАТО». Цей план передбачає союзницькі відносини і стратегічне військове партнерство.

Наприкінці березня 2015 р. було підготовлено нову оперативну доктрину Армії США. Її головною ідеєю стало повернення до використання збройних сил в умовах тісної взаємодії із силами спеціального призначення. Нова доктрина Європейського командування армії США спрямована на «стримування російської агресії», реагування на нові виклики європейській безпеці, пов'язані з російським «ігноруванням суверенітету своїх європейських сусідів», та збільшення із цією метою військової присутності США в Європі.

4 Сепаратизм у Європі.

У Європі відбуваються як інтеграційні, так і сепаратистські процеси. Експерти вважають, що у XXI ст. в цій частині світу теоретично можуть виникнути нові держави. Прикладом може бути Шотландія, яка розташована на півночі Великої Британії та є частиною Сполученого Королівства понад 300 років. Проте шотландці завжди були відомі своєю національною єдністю і самосвідомістю. Завдяки наявності нафтових і газових родовищ у Північному морі регіон став одним із найбільш розвинених у Великій Британії. Це стало однією з основних причин поширення сепаратистських настроїв. У 1997 р. парламент Шотландії отримав великі повноваження у вирішенні місцевих проблем. Проте частина шотландців не були задоволені широкою автономією. У 2011 р. Шотландська національна партія виграла парламентські вибори і 18 вересня 2014 р. провела референдум щодо незалежності. Питання було однозначним: «Чи повинна Шотландія стати незалежною країною?» Результат був таким: 55,3% відповіли «ні», 44,7% — «так». Явка становила 84,5%. Різниця в 10% (384 тис. осіб) стала досить переконливим аргументом і зняла питання про незалежність. Чи надовго? Нещодавно

шотландці виступили проти виходу Великої Британії з ЄС, що стало приводом для нової хвилі сепаратистських настроїв.

Не менш складними і драматичними є відносини між Каталонією (мал. 6) та Країною Басків і центральним керівництвом Іспанії. Історично ці регіони мають потужну національну (націоналістичну) ідею і в різні часи намагалися проголосити (відновити) свою незалежність. У 1931 р., щоб уникнути сепаратистських настроїв, Іспанська Республіка надала їм широку автономію. Проте в 1936 р. в країні спалахнув заколот фалангістів на чолі з Ф. Франко, однією з цілей якого було «вказати на своє місце» непокірним регіонам. Після перемоги в 1939 р. Ф. Франко ліквідував автономії, під заборону потрапили національні прапори, місцеві традиції і навіть каталонська мова.

Тільки в 1979 р., після падіння режиму Ф. Франко, було знято більшість попередніх заборон і Каталонія отримала статус автономії. Незважаючи на це, згодом було прийняте рішення про проведення референдуму щодо незалежності, але він був заборонений парламентом Іспанії. Опитування відбулося в листопаді 2014 р., «за» проголосувало понад 80 % тих, хто взяв у ньому участь.

9 листопада 2015 р. більшість депутатів парламенту Каталонії проголосували за резолюцію про відокремлення автономної області Каталонія від Іспанії. У червні 2017 р. знову постало питання проведення референдуму про незалежність іспанської Каталонії. Він відбувся 1 жовтня того ж року. За незалежність проголосували 90 % громадян, явка складала 43 %. Влада Іспанії розглядає референдум як незаконний, країни ЄС виступають проти незалежності Каталонії.

Каталонія — один із найбільш економічно розвинених регіонів країни. Тут розташоване одне з найбільших міст — Барселона, яку називають «Главою й основою Каталонії». На регіон припадає близько 70 % (за вартістю) продукції текстильної промисловості, 50 % хімічної та 25 % машинобудівної промисловості Іспанії. Каталонію відвідують до 16 млн туристів на рік. До того ж у Барселоні розташований потужний міжнародний порт. Не дивно, що популярним тут є гасло «Досить годувати Мадрид!».

На відміну від Каталонії, у Країні Басків (цей регіон має найбільший рівень автономії в Іспанії) боротьба за незалежність, на жаль, набула форми відкритого конфлікту. Збройний опір центральному керівництву держави очолила сепаратистська організація ЕТА ще в 1959 р. (згодом вона була заборонена як терористична). Цей конфлікт іноді називають «найдовшою війною в Європі». Тільки в 2011 р. ЕТА припинила збройні дії. Іспанський прем'єр назвав цей крок «перемогою демократії, закону і розуму».

Мал. 6. Столиця Каталонії — Барселона. Місто розташоване на густонаселеному Середземноморському узбережжі. Барселона наділена особливим характером, він підкреслено незалежний, індивідуальний. Справа в тому, що історія Барселони часто відводила її від решти Іспанії. Так, після звільнення від маврів Барселона стала частиною імперії франків, а коли столиця Іспанії перемістилася з Толедо до Мадрида, вона стала союзницею Франції. Можливо, саме із цього часу бере початок сучасне протистояння між Мадридом і Барселоною.

Мал. 7. Храм Святого Сімейства (Саграда Фамілія) у Барселоні. Будівництво цієї дивовижної за задумом і приголомшливої за втіленням споруди почалося наприкінці XIX ст., тривало все минуле століття і триває зараз. Головний творець храму Святого Сімейства — Антоніо Гауді. Його називають і найбільш видатним архітектором, і божевільним, і генієм, і святим. Один зі знавців його творинь казав: «Чи то людина грає в Бога, створюючи такі шедеври, чи то Бог грає людиною, народжуючи в його голові подібні задуми».

Сепаратистські настрої існують і в деяких інших державах. Так, для Франції актуальною залишається проблема острова Корсика, а для Італії сепаратистські настрої мають місце в північних, промислово розвинених районах.

! **Головне**

◆ Найбільш потужними регіональними економічними об'єднаннями Європи є Європейський Союз (ЄС) та Європейська асоціація вільної торгівлі (ЄАВТ).

◆ ЄС поєднує в собі ознаки міжнародної організації та держави, має повноваження на участь у міжнародних відносинах, відіграючи на світовій арені все більшу роль.

◆ Для вступу до ЄС країна має відповідати ряду критеріїв.

◆ Найстарішою в Європі міжнародною організацією є Рада Європи.

◆ НАТО працює над встановленням справедливого й тривалого миру в Європі на засадах загальних демократичних цінностей, прав людини та верховенства права.

◆ Для ряду країн Європи характерні сепаратистські процеси.

Запитання та завдання для самоперевірки

1. Наведіть приклади регіональних економічних об'єднань Європи та їхніх завдань.
2. Розкажіть про розвиток економічної інтеграції в межах ЄС.
3. Які завдання вирішують органи ЄС?
4. Поясніть, що необхідно для вступу країни до ЄС.
5. Назвіть завдання Ради Європи.
6. Яка головна мета існування НАТО?
7. Розкажіть про прояви сепаратизму в Європі.
8. Дайте оцінку ролі ЄС і НАТО в регіоні.

Поміркуйте

1. Якими є чинники виникнення сепаратизму в Шотландії? Каталонії?
2. Якби до вас потрапили географічні карти, видані в деяких країнах Європи, на них ви могли б побачити суверенні країни Дойчланд, Еллада, Кرواتія, Мадьярорсаг, Остеррайх, Суомі, Шкіперія. А як називаються ці країни на наших картах?

Практичне завдання

Нанесіть на контурну карту держави, які входять до складу ЄС.

Працюємо самостійно

Спрогнозуйте позитивні риси та ризики вступу України до ЄС.

§ 5. Природні умови і ресурси Європи

Ви дізнаєтесь

- ♦ про особливості природи Європи
- ♦ про забезпеченість регіону природними ресурсами

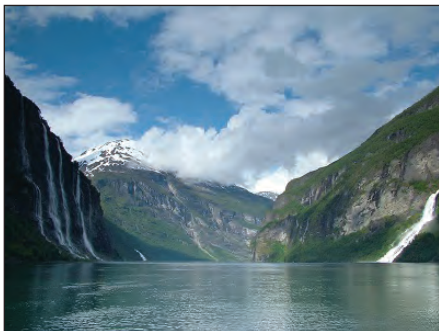
Пригадайте

- ♦ характерні риси економіко-географічного положення та природи Європи
- ♦ види природних ресурсів

Основна частина території Європи розташована в помірному поясі. Це вплинуло не тільки на особливості клімату і наявність багатьох природних ресурсів, а й на господарське освоєння і розвиток регіону. Адже в Європі поєдналися сприятливі кліматичні умови з викликами (наприклад, наявність холодної частини року), які мали долати європейці.

1 Рельєф та клімат.

У рельєфі Європи переважають горбисті й хвилясті рівнини. Понад половина поверхні регіону має абсолютну висоту менше 200 м. Узбережжя Каспійського моря та деякі прибережні райони Північного і Балтійського морів частково розташовані нижче рівня моря. Середня абсолютна висота становить близько 300 м, що відповідає височині (це в три рази нижче Азії). Із інших регіонів нижче Європи розташована тільки Австралія.

Мал. 1. Гейрангерфіорд (Норвегія). Кожен із фіордів має свої особливості й визначні пам'ятки. Так, Гейрангерфіорд відомий мальовничими водоспадами. Його називають одним із найкрасивіших природних об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО.

Мал. 2. Вулкан Етна (острів Сицилія, Італія) — один із природних об'єктів Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Численні виверження надали величезному вулканічному конусу Етни чудовий мальовничий вигляд. На ньому можна розрізнити велику кількість бічних конусів, висота деяких із них сягає 300 м.

Своєрідним ядром рельєфу частини Східної Європи є Східноєвропейська рівнина — найбільший рівнинний простір цієї частини світу. Тут земна кора в одних місцях повільно піднімалася, в інших — опускалася. Унаслідок цього горбисті височини межують із низовинами. Пейзаж горбистих рівнин оживляють пагорби, яри, зниження з блюдцями озер і, звичайно, річки.

В іншій частині Європи рельєф більш контрастний. Середні й високі гори характерні для південної частини Європи, тут простяглися Андалузські гори, Апенніни, Альпи, Піренеї, Балканські гори, Карпати. У Північній Європі розташовані старі Скандинавські гори (Норвегія, Швеція), рівнинні території (Данія, Фінляндія), рівнинні й гірські райони сусідять у Великій Британії, а в Ісландії «зійшлися лід і полум'я». Тут розташовано більше 200 вулканів, а десята частина території зайнята льодовиками.

На поверхню сучасного рельєфу Європи вплинуло давнє зледеніння. На рівнинах льодовик виорював заглиблення, шліфував виступи скель. У результаті утворилися своєрідні пам'ятки зледеніння — «баранячі лоби».

Під час «льодовикової епохи» сформувалися й інші форми рельєфу, у тому числі один із символів Норвегії — фіорди (мал. 1). Вони утворилися після танення льоду, коли були затоплені пониззя давніх річкових

Мал. 3. На вулицях Лондона. Клімат міста (воно розташоване майже на тій самій широті, що й Київ і Харків) відрізняється м'якістю й помірністю протягом усього року. Влітку тут тепло, але не жарко, денна температура рідко піднімається вище $+20^{\circ}\text{C}$. Взимку прохолодно, але не морозно, вночі температура, як правило, не опускається нижче 0°C . Впродовж року висока вологість повітря, у січні й лютому часто спостерігаються тумани. Сніговий покрив незначної висоти і лежить недовго.

долин. Для фіордів характерні обривисті високі схили, великі довжина й глибина за невеликої ширини.

Формування рельєфу Європи триває. На це вказують повільні вертикальні рухи земної кори, землетруси і виверження вулканів. Найвищий в Європі й один із найбільш активних вулканів світу Етна (3340 м), (мал. 2) розташований на острові Сицилія (Італія). Цікаво, що в Італії розташований і єдиний діючий вулкан материкової Європи — Везувій.

Клімат Європи обумовлений географічним положенням, також на нього дуже впливає Атлантика. На північ від Полярного кола, розширюючись на сході, у Європі розташований субарктичний пояс. На клімат його західної частини впливає Атлантичний океан із теплою Північноатлантичною течією і циклонами. Вони є причиною надмірного зволоження і порівняно м'якої зими ($-5\dots-10^{\circ}\text{C}$). Літо тут коротке і прохолодне (не більше $+10^{\circ}\text{C}$). Протягом року випадає $300\text{—}700\text{ мм}$ опадів, що перевершує випаровуваність і є причиною не тільки високої вологості, але й заболоченості поверхні, наявності численних озер, повноводності річок зі значними гідроресурсами. Ця територія не має умов для землеробства.

Основна частина Європи розташована в межах помірної кліматичної поясу. Тут добре виражені чотири пори року, які проявляються в зміні погодних умов і життєдіяльності рослин. Незважаючи на панування на його території західного переносу, пояс характеризується значною різноманітністю кліматичних умов, тому виділяють три кліматичні області. Кожна з них визначається своїми особливостями і здебільшого має сприятливі умови для землеробства. Різниця полягає в культурах, які вирощуються залежно від наявних агрокліматичних ресурсів. Нагадаємо, що одним із їхніх показників є тривалість вегетаційного періоду — частини року, коли можливе зростання та розвиток (вегетація) рослин. У більшості сільськогосподарських рослин вегетація починається

після того як середньодобова температура сягне +5 °С, у теплолюбних культур вегетація відбувається за температур повітря +10 °С і вище.

Сума температур за період, коли спостерігалися середньодобові температури, вищі за +5 °С, визначає ту кількість тепла, яку отримують рослини за весь вегетаційний період (таблиця).

Таблиця

КЛІМАТИЧНІ ОБЛАСТІ ПОМІРНОГО ПОЯСУ ЄВРОПИ

Кліматична область, місце розташування	Середня температура повітря найбільш холодного і теплого місяців (°С), особливості		Річна кількість опадів (мм), режим випадіння	Переважаючий напрямок вітру. Пануючі повітряні маси
	січень	липень		
Морського типу. Західна окраїна Скандинавського півострова, Британські острови та крайній захід регіону	0...+6 Нестійка дощова і туманна погода	+12...+18 Помірно тепле, часом прохолодне літо	Близько 1000 за випаровуваності 800 мм/рік. Упродовж усього року	Упродовж року переважають атлантичні повітряні маси, принесені західними вітрами, і проявляється циклонічна діяльність. Вологі морські помірні повітряні маси
Помірно континентального типу. Основна частина регіону	0...-5...-10 Для Скандинавії, Фінляндії, півночі Росії характерна тривала й сувора зима	+18...+20 Помірно тепле літо на півночі, тепле — на півдні (останніми роками температури зростають)	500—700. Упродовж року з літнім максимумом	Влітку — західний, взимку — східний. Помірні, арктичні, атлантичні повітряні маси
	Із заходу на південний схід зростає континентальність клімату: відбувається трансформація атлантичного повітря, зростає вплив континентальних повітряних мас, що формуються над самим материком. У результаті зимові температури знижуються, літні зростають, кількість опадів зменшується			
Континентального типу. Крайній південний схід	-15...-25...-35	+24...+28	200—400. Упродовж року	Влітку — північний, взимку — південний і південно-східний. Континентальні помірні повітряні маси

На півдні Європи, включаючи Піренейський та Апеннінський півострови, частину Балканського півострова та південний берег Кримського півострова, формується субтропічний клімат середземноморського типу. Для нього характерне тепле і сухе літо (середня температура повітря становить +23...+30°C), тривала й тепла осінь, м'яка і волога зима (середня температура січня зростає з півночі на південь із +4 до +12°C), рання весна. За рік тут випадає в середньому 400—600 мм опадів.

Кліматичні ресурси основної частини регіону достатні для продуктивної сільськогосподарської діяльності та виробництва електроенергії за допомогою альтернативних джерел (найбільш активно країни використовують енергію вітру). Поширені культури помірного, а на півдні — субтропічного поясів. Серед них зернові (у першу чергу пшениця й кукурудза), технічні (цукровий буряк, соняшник, соя, ріпак, льон), кормові культури, фрукти та овочі — на півночі та в центрі, а на півдні — оливи, цитрусові, виноград.

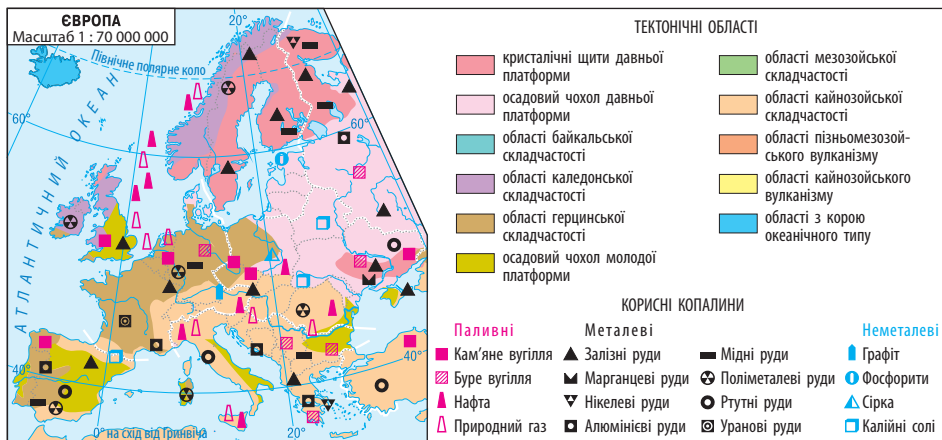
Тільки крайні північні й південні частини Європи виходять за межі помірного поясу. На крайній півночі на територію регіону «заходить» Північне полярне коло. За цим «кордоном полярної ночі» розташовані райони з досить суворими для цієї частини світу кліматичними умовами. Найнижчі середньомісячні температури зафіксовані в північно-східних районах. У басейні річки Печори вони опускаються до -20°C, а на Землі Франца-Йосифа — до -24°C.

У субтропічному поясі середня температура рідко опускається нижче 0°C. Середня температура липня досягає найвищих показників у Середземномор'ї — +28...+30°C. Місцевий клімат вважається найбільш сприятливим не тільки для сільськогосподарських культур, а й для людини. Не випадково, що тут з'явилися дві найбільші держави давнини — Стародавні Греція та Рим.

2 Мінеральні ресурси.

Мінеральні ресурси Європи досить різноманітні, але значною мірою виснажені, особливо в західній частині (мал. 4). До того ж щоб забезпечити потужну економіку регіону, власних запасів недостатньо. Із паливних корисних копалин у Європі найбільш значними є запаси вугілля. Примітно, що основна частина басейнів мають вугілля приблизно одного — палеозойського віку й утворюють своєрідний «вугільний пояс». На території Європи він простягнувся через Німеччину, Польщу, Україну, Росію (Рурський, Верхньосилезький, Донецький, Підмосковний, Печерський басейни). Німеччина й Україна входять до десятки лідерів по доведеним запасам вугілля в світі, але в Німеччині основне значення має буре вугілля.

Найбільші родовища нафти, як правило, розташовані в передгірних прогинах і западинах фундаменту давньої платформи. Запасів

Мал. 4. Мінерально-сировинні ресурси Європи.

«чорного золота» в Європі значно менше, ніж вугілля. Найбільше нафти в європейській Росії, Норвегії і Великій Британії (Волго-Уральська нафтогазоносна область, Північний Кавказ, шельф Північного моря). Природний газ залягає в надрах європейської Росії, Норвегії, України, Нідерландів, Румунії.

Сировиною для виробництва чавуну й сталі краще забезпечені Україна, Росія, Швеція, Франція, Люксембург. Світове значення мають такі родовища залізних руд: Курська магнітна аномалія (Росія), Криворізький (Україна) і Лотаринзький (Франція, Німеччина, Бельгія, Люксембург) басейни, а також Нікопольський басейн марганцевих руд (Україна).

У Південній і Східній Європі наявні великі родовища рудних корисних копалин, наприклад ртуті, мідних руд, вольфраму, свинцю, цинку.

У групі нерудних корисних копалин особливе значення має хімічна сировина, у першу чергу сірка, фосфати, калійні й кухонні солі. Тут теж є найбільш забезпечені країни. Так, апатитами (мінерали класу фосфатів) багаті «підземні комори» Росії, сіркою — Польщі, України (Передкарпаття), калійних солей багато в Білорусі, Німеччині й Росії (Урал), кухонної солі в Україні (Донбас), Росії (Урал).

3 Водні ресурси.

Водні ресурси Європи досить значні. Вони зосереджені на поверхні та в надрах регіону. Їх складають річкові, озерні й підземні води, покривні та гірські льодовики. Крім того, на території Європи створено

багато водосховищ. Найбільше значення мають річкові води, які постійно оновлюються і є найбільш доступними майже по всій території регіону. Найцінніша частина ресурсів — підземні води. Вони, як правило, мають високі санітарні та смакові властивості й не схильні до значних сезонних коливань.

Розміщення водосховищ у Європі більш рівномірне, ніж на інших континентах, хоча більше їх на півдні. Основне призначення більшості водосховищ — забезпечення роботи гідроелектростанцій, водопостачання та іригації. Зважаючи на обмеженість земельних ресурсів, значну вартість землі та наявність об'єктів, які мають велику історичну, архітектурну, ландшафтну цінність, у більшості країн діють жорсткі критерії для оцінки затоплюваних земель (виняток — гірські райони).

Основна частина Європи має досить розгалужену річкову мережу. При цьому простежується закономірне зменшення річкового стоку із заходу на схід та із півночі на південь. Історія і сучасний розвиток багатьох країн материка нерозривно пов'язані з такими великими річками, як Дунай, Волга, Дніпро, Рейн. Вони є великими не тільки за своїми розмірами, а й за значенням у формуванні та становленні народів, розвитку держав. Більшість європейських річок несуть свої води в Атлантичний океан.

Особливо щедро природа обдарувала річками Північну Європу, окремі райони Західної та Східної Європи. Річкова мережа Північної Європи молода, вона набула сучасного вигляду 10—12 тис. років тому після закінчення останнього зледеніння. Місцеві річки мають великий рівень падіння, часто їхні русла неглибокі, на багатьох із них є пороги і водоспади. Взимку вони замерзають на період від двох місяців до півроку і навіть більше.

Більшість річок Західної і Східної Європи мають спокійну течію, широкі долини, снігове й частково дощове живлення. На річках високогірних районів Альп до снігового і дощового живлення приєднується льодовикове. У літні місяці для них характерні високі паводки, а взимку стік незначний, іноді майже відсутній.

Недостатньо розвинена річкова мережа Південної Європи, до того ж влітку невеликі річки дуже міліють і навіть пересихають. На характер річок цієї частини регіону вплинули субтропічний клімат (у тому числі нестача опадів) і гірський рельєф. Для них характерні паводки: швидкий підйом рівня води викликають зливи або швидке танення снігів у горах. Особливо часто це відбувається восени та взимку. На деяких річках зимові витрати води в кілька десятків разів перевищують літні.

Мал. 5. Дунай у районі Відня (столиця Австрії). Типовий пейзаж річкової долини в Австрії — вузька зелена смуга лісів і луків уздовж берега річки. Тут Дунай отримує велику кількість приток, причому головні з них народжені льодовиками Альп. Альпійські притоки приносять верхньому Дунаю чисту холодну воду, яка має приємний блакитний відтінок. Імовірно, саме це і надихнуло відомого австрійського композитора Йоганна Штрауса присвятити один зі своїх численних вальсів блакитному Дунаю. Так із легкої руки композитора і закріпилася за Дунаєм ця поетична назва.

Найбільші європейські річки судноплавні, деякі з'єднані каналами. Другою за довжиною річкою Європи є Дунай (мал. 5). Перетинаючи Європу, він пов'язує її з Азією. Підкреслюючи цю особливість, географи говорять: Захід починається у витоках Дунаю, Схід — у його гирлі.

Озера розподілені по території Європи дуже нерівномірно. Особливо багато цих природних водойм у районах, де проклав свій шлях давній льодовик (Північна Європа, північ Росії). Велика частина місцевих озер заповнюють водою тектонічні зниження, наприклад улоговини. Із гірськими льодовиками пов'язані великі озера, розташовані в передгір'ях Альп. Широко відомі своєю красою озера Швейцарії: Женевське, Боденське, Цюрихське. Високі, стрімкі темно-зелені схили, які замикають дзеркальну гладь озер, роблять їх наймальовничішими озерами Європи.

Показник кількості ресурсів поверхневих вод (у першу чергу річкових) на одного жителя дуже коливається залежно від природних чинників, які впливають на формування стоку, і густоти населення. Найвищі показники мають країни Північної Європи, де випадають значні опади, а населення нечисленне. Явним лідером тут є Ісландія, де показник сягає 515 тис. м³/особу на рік. Водночас у багатьох густо населених країнах Західної Європи цей показник різко знижується, хоча опадів тут випадає достатньо. Є і винятки, наприклад альпійські країни — Австрія та Швейцарія, які не тільки отримують багато опадів, а й мають річки з льодовиковим живленням. У Східній Європі рівень стоку знижується, а кількість населення досить значна, тому на кожного жителя запаси води порівняно малі. Ще нижчим є показник

водозабезпеченості жителів країн Південної Європи, де він знижується до 1000—2000 м³/особу на рік.

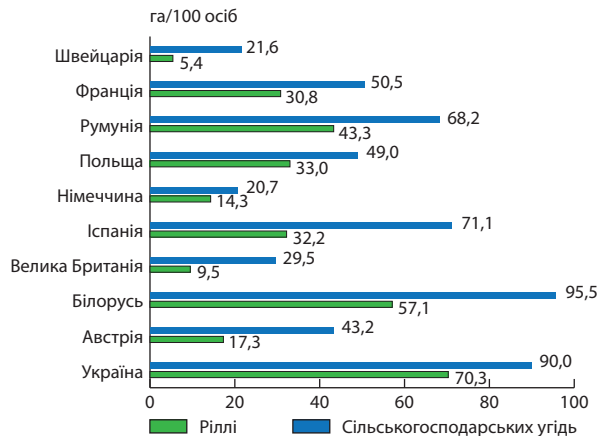
Найбільшу кількість гідроенергоресурсів мають гірські райони, які складені кристалічними породами і отримують велику кількість опадів. До таких районів належать гірський захід Скандинавії, Альпи, гори Балканського і Піренейського півостровів.

4 Земельні ресурси.

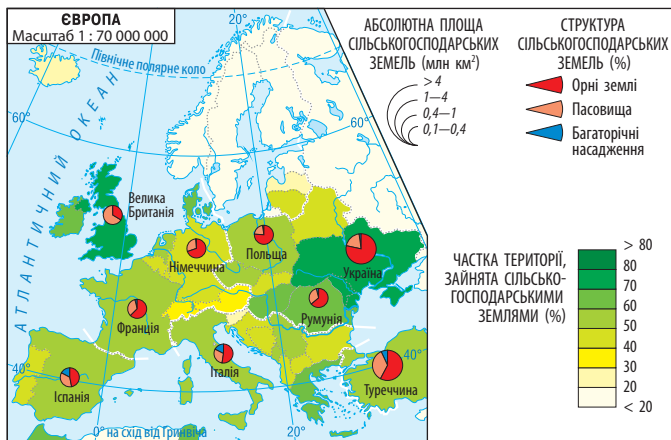
Загальна площа земельного фонду Європи становить близько 1 млрд га (без урахування островів). На одного європейця припадає до 1,3 га землі; це більше, ніж в Азії, але менше, ніж в інших регіонах. Найкраще земельними ресурсами забезпечені країни Північної Європи, у яких порівняно низька густина населення, а також окремі райони Росії.

Близько половини земель належать до сільськогосподарських угідь. Це рілля, багаторічні насадження, луки й пасовища. Цілком природно, що частка ріллі та багаторічних насаджень є вищою в районах із родючими ґрунтами, рівнинним рельєфом і сприятливими кліматичними умовами. Таких районів у Європі більше, ніж у будь-якому іншому регіоні (мал. 6).

Сучасна структура використання земельного фонду Європи формувалася впродовж століть, тому вона відображає особливості історичного розвитку господарства цієї частини світу. Саме в Європі розташована значна частина країн-лідерів за часткою оброблюваних земель у загальній площі сільськогосподарських угідь. Так, в Україні на рілля (орні землі) припадає 78 % (понад 30 млн га) від загальної площі сільськогос-

Мал. 6. Забезпеченість сільськогосподарськими угіддями та ріллею окремих країн Європи, га/100 осіб. Джерело: <http://www.niss.gov.ua/>.

Мал. 7. Земельні ресурси окремих країн Європи.

подарських угідь, у Великій Британії — 32 %, Іспанії — 45 %, Франції — 61 %, Польщі — 67 %, Німеччині — 69 %.

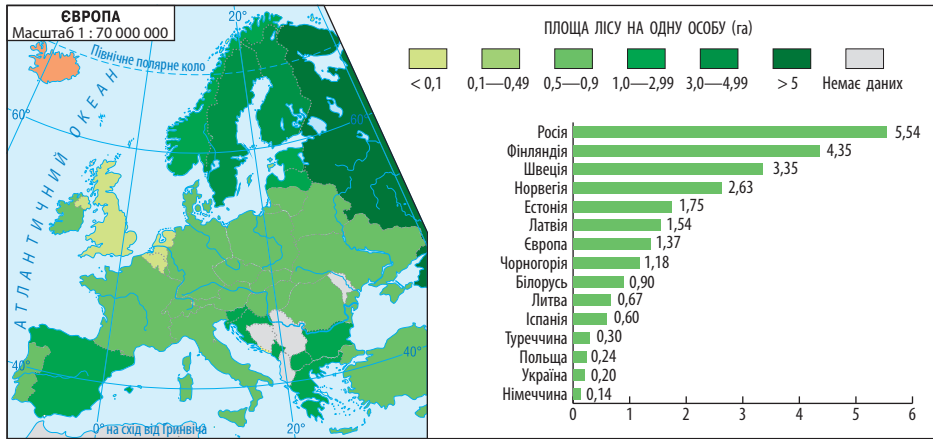
Найвищу природну родючість мають ґрунти південно-східної частини Європи — Середньо- і Нижньодунайської низовин, а також степів і лісостепів Східноєвропейської рівнини. Тут поширені різні підтипи чорноземів (мал. 7).

5 Лісові ресурси.

Ліси вкривають до 40 % території Європи, що вище за середні світові показники. Однак зважаючи на високу густоту населення, на частині території на кожного жителя в середньому припадає менше лісу, ніж у середньому у світі. Винятками є скандинавські країни, північ Росії, країни Балтії та гірські райони інших країн (мал. 8).

Тривала історія господарського освоєння європейських земель супроводжувалася інтенсивним винищенням лісів. Лісів, не порушених господарською діяльністю, у Європі збереглося недостатньо, більшість із них розташовані в Росії.

Водночас це єдиний регіон світу, у якому за останні десятиліття площа лісів постійно збільшується (мал. 9). Це відбувається незважаючи на високу густоту населення та обмежені земельні ресурси. Зростає екологічне значення лісів (у першу чергу як середовища існування тварин, ґрунтово- і водоохоронного). Крім того, ліси становлять цінність для туризму, відпочинку та освіти.

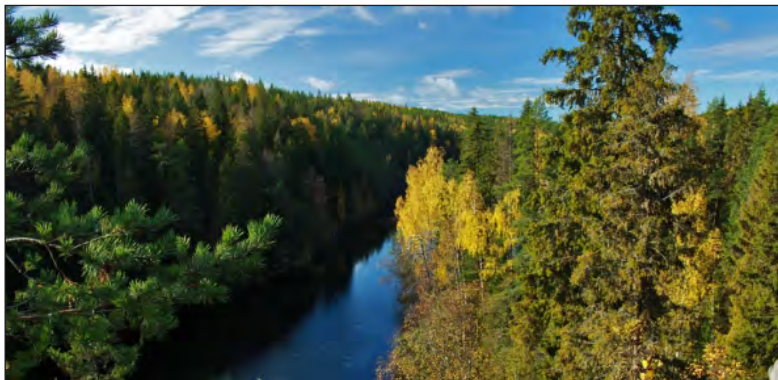
Мал. 8. Лісові ресурси в країнах Європи.

Важливою характеристикою європейських лісів є те, що тут кожна країна має свою програму ведення лісового господарства та відрізняється формами власності. Це одна з причин багатьох політичних ініціатив і процесів, які стосуються європейських лісів. До них належать міжнародні конвенції і два міністерські процеси загальноєвропейського рівня: «Довкілля для Європи» і «Конференції міністрів по захисту лісів у Європі». Їхня мета полягає у виробленні спільної стратегії з підтримки біологічного різноманіття і плану необхідних дій. У ЄС ці ініціативи реалізуються через стратегічні програми, директиви і постанови. Вони відображають давню традицію лісівництва в країнах ЄС і гарантують, що лісовий ресурс перебуває під контролем й охороною.

6 Рекреаційні ресурси.

Ресурси відпочинку й туризму в Європі надзвичайно багаті та різноманітні. Унікальні природні об'єкти простягнулися від субтропічного Середземномор'я Іспанії та Італії з їхніми пляжами до прохолодної і вологої Великої Британії та Ірландії; від мальовничих Альп з всесвітньовідомими гірськолижними курортами до відвойованих у моря низовин Нідерландів, а також лісів і фіордів Норвегії, льодовиків, вулканів і гейзерів Ісландії.

У любителів пляжного туризму найбільш популярними є узбережжя Лігурійського моря у Франції та Монако, яке захищене з півночі Приморськими Альпами (тут налічують до 300 сонячних днів на рік, а середня річна температура повітря становить +20 °С), узбережжя Адріатичного моря в Хорватії, середземноморське узбережжя Іспанії та Франції, Валеарські острови.

Мал. 9. Ліси Фінляндії. У Фінляндії та Швеції переважають типові лісові ландшафти: ліси вкривають низовини й височини, береги річок і озер, підступають до населених пунктів. Недарма в народі кажуть: «Фінляндія без лісу, що ведмідь без шерсті».

Іспанія входить до світових лідерів за кількістю прийнятих туристів. Найбільш привабливим вважається середземноморське узбережжя країни, особливо ланцюжок всесвітньовідомих курортів: Коста-Брава, Коста-Дорада, Коста-Бланка і Коста-дель-Соль. Курорт Коста-Брава («Дикий берег») розташований на північ від Барселони. Його відмітна риса — м'якість клімату, велика кількість зелені, серед якої поширені піренейські сосни і пінії, чудові пейзажі, частиною яких є руїни старовинних замків, чергування пляжів і скелястих берегів із невеликими тихими бухтами. Коста-Бланка («Білий берег») розташована посередині середземноморського узбережжя країни в провінції Аліканте і відома чудовим кліматом та широкою смугою піщаних пляжів. Коста-Бланка — «чемпіон» країни за кількістю блакитних прапорів. Вони свідчать про високий рівень забезпечення й якості пляжів і яхтенно-катерних стоянок за критеріями, які стосуються якості води, екологічної ситуації, безпеки, різних послуг.

Серед гірських курортів явними лідерами є альпійські країни, у першу чергу Швейцарія та Австрія. Тут створено багато сучасних, добре обладнаних лижних трас, велика кількість готелів і мотелів. Нижній пояс гір найбільш придатний для лікування та пішохідного туризму (останнім часом поширюється і так званий сільський туризм), середній — для занять гірськолижним спортом, верхній — для альпінізму.

У країнах регіону велика кількість заповідників, резервацій, національних парків. Наприклад, у Франції значну частину приморської атлантичної смуги проголошено заповідною.

Не менше приваблюють туристів численні історичні та архітектурні пам'ятки, якими багаті країни регіону, а також високий рівень духовної і матеріальної культури, різноманітність національного складу населення, високий рівень освіти.

Мал. 10. Греція — це тисячі квадратних кілометрів мальовничих гір та нечисленних родючих рівнин і, звичайно, море, яке впродовж багатьох тисячоліть наполегливо «атакує» суходіл у затоках і бухтах. Разом із руїнами величних храмів, залишками колосальних скульптур, спортивних арен і давньогрецького театру цей пейзаж створює особливу атмосферу.

Мал. 11. Золоті піски (Болгарія). У Болгарії особливою популярністю користуються морські курорти. Неподалік від головних морських воріт країни — порту Варна розташовані Золоті піски. Цей курорт славиться чудовими піщаними пляжами, затишком, гірською місцевістю, завдяки якій повітря чисте, а спека переноситься легко.

! **Головне**

- ◆ У рельєфі Європи переважають горбисті й хвилясті рівнини, гори розташовані переважно на півдні та півночі.
- ◆ Основна частина Європи розташована в межах помірного кліматичного поясу, на півночі лежить субарктичний, а на півдні — субтропічний пояс.
- ◆ Мінеральні ресурси Європи досить різноманітні, але значною мірою виснажені, особливо в західній частині.
- ◆ Водні, земельні, лісові ресурси Європи досить значні, але розподілені нерівномірно.
- ◆ Рекреаційні ресурси в регіоні надзвичайно багаті й різноманітні.

Запитання та завдання для самоперевірки

1. Якими є особливості рельєфу Європи? 2. Які можливості надає клімат для господарської діяльності людини в різних субрегіонах? 3. Охарактеризуйте забезпеченість Європи мінеральними ресурсами. 4. Поясніть закономірності розподілу по території Європи водних ресурсів. 5. Розкажіть про земельні ресурси. Поясніть їхнє значення. 6. Охарактеризуйте рекреаційні ресурси. Наведіть приклади районів, популярних серед туристів.

Поміркуйте

Чи існує пряма залежність між наявними природними ресурсами і рівнем розвитку окремих країн Європи? Поясніть свою відповідь, використовуючи конкретні приклади.

Практичне завдання

Нанесіть на контурну карту держави, краще забезпечені: 1) водними ресурсами; 2) лісовими ресурсами.

Набуваємо практичних навичок

Продумайте і запропонуйте маршрут уявної подорожі країнами Шенгенської зони. Укажіть країни, природні та антропогенні об'єкти, які ви хотіли б відвідати; набір необхідних документів і речей.

Працюємо самостійно

Ви вже знаєте, що однією з важливих умов раціонального природокористування є розрахунок кількості природних ресурсів у країні та часу, на який вистачить цих ресурсів (якщо вони вичерпні). Інакше кажучи — ресурсозабезпеченість. Зберіть дані про запаси окремих природних ресурсів у країнах Європи та обчисліть їхню ресурсозабезпеченість одним із двох способів.

Путівник

Обчислити ресурсозабезпеченість можна двома способами:

1. Ресурсозабезпеченість = запаси / щорічний видобуток = число років
2. Ресурсозабезпеченість = запаси / кількість населення = одиниці вимірювання ресурсів

Ресурсозабезпеченість, розрахована в роках, може суттєво коливатися навіть за короткий час, адже змінюються обсяги видобутку, також можуть бути розвідані нові запаси корисних копалин.

Країна	Запаси газу (трлн м ³)	Видобуток газу (млрд м ³)	Ресурсозабезпеченість (на скільки років вистачить ресурсу)
Норвегія	2,7	117	23
Нідерланди	1	50	20

§ 6. Населення Європи

Ви дізнаєтесь

- ♦ про демографічні процеси та структуру населення Європи
- ♦ про процеси, пов'язані зі зростанням міського населення

Пригадайте

- ♦ що таке природний і механічний рухи населення
- ♦ особливості структури населення світу, України
- ♦ що таке урбанізація, субурбанізація

Населення... За цим простим словом криється доля багатьох тисяч людей, які жили тисячі років тому, живуть сьогодні й житимуть у майбутньому. Населення динамічне, мінливе. Його кількість, склад, природний рух, міграції, розміщення змінюються в часі й просторі. Усі ці відомості, а також прогнози на майбутнє необхідні для будь-якої дер-

жави. У ХХ — на початку ХХІ ст. країни Європи зіткнулися з низкою демографічних явищ, які потребують аналізу та відповідних заходів. Це зміни в темпах зростання кількості населення, зниження народжуваності, зростання частки осіб похилого віку, збільшення тривалості життя.

1 Кількість населення та його розміщення.

У Європі проживають понад 750 млн жителів (включаючи населення європейської частини Росії) (мал. 1). Середня густина населення висока — 75 осіб/км². Проте відмінності в людності, насамперед між окремими країнами Північної Європи, Росією та рештою Європи, є істотними. Найбільш густо заселена Західна і Південна Європа, а також окремі країни Північної Європи, де є країни з густиною в 300 осіб/км² і більше. Дещо нижчі показники у Східній Європі, оскільки в європейській частині Росії вона становить приблизно 25 осіб/км². У цілому показники густоти коливаються від 2 осіб/км² в Ісландії до 410 осіб/км² у Нідерландах. Абсолютним рекордсменом є карликова країна Монако, де густина населення перевищує 15 тис. осіб/км².

Найбільшими за кількістю населення є Росія, Німеччина, Франція, Велика Британія та Італія. Населення більшості інших країн не перевищує 12 млн осіб. Проміжну позицію, зокрема, посідають Іспанія, Україна, Польща, Румунія, Нідерланди.

2 Природний рух населення Європи. Демографічна політика.

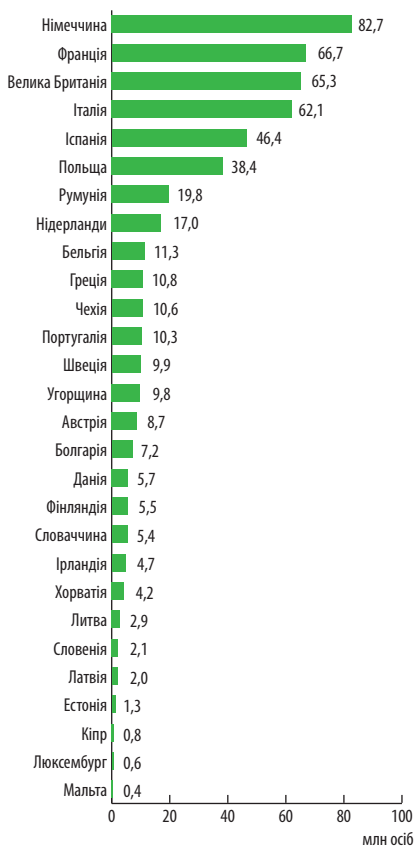
Ви вже знаєте, що зміна кількості населення у світі та в окремих країнах є результатом двох процесів: природного і механічного рухів населення. Основні показники природного руху — це народжуваність, смертність і природний приріст.

Народжуваність вказує на кількість народжених дітей на 1000 жителів за рік, смертність — на кількість померлих на 1000 жителів за рік. Різниця між кількістю народжених і кількістю померлих протягом цього періоду, яка обумовлює зміну кількості населення, називається природним приростом.

У світі спостерігається послідовне зниження показників народжуваності, смертності та природного приросту, яке пов'язане із соціально-економічним розвитком світу — тобто відбувається демографічний перехід.

Усього в історії людства виділено чотири фази демографічного переходу (мал. 2):

- ◆ I — високі коефіцієнти народжуваності й смертності, низький коефіцієнт природного приросту;
- ◆ II — різке зниження коефіцієнта смертності за високого коефіцієнта народжуваності, який поступово зменшується, що веде до швидкого зростання кількості населення (демографічний вибух);

Мал. 1. Кількість населення окремих країн Європи на 2016 рр.

◆ III — уповільнення падіння коефіцієнта смертності й швидке падіння коефіцієнта народжуваності; зменшення коефіцієнта природного приросту.

◆ IV — подальше зближення величин коефіцієнтів народжуваності й смертності; дуже повільне зростання кількості населення або навіть її скорочення (демографічна криза).

На відміну від першої фази, яка тривала кілька тисяч років, період, за який відбувається перехід від другої до четвертої фази, становить від 65 до 190 років. Найтривалішим він був у країнах, які раніше інших вступили на цей шлях, — Франції та Швеції (саме Франція першою зіткнулася із ситуацією, коли смертність перевищила народжуваність). Україні (у складі Російської імперії та СРСР) на це знадобилося приблизно 70 років (із 1895 до 1965 р.).

У Європі спостерігається четверта фаза демографічного переходу, яка в більшості країн характеризується *демографічною кризою* — процесом дуже повільного збільшення кількості населення або його відсутністю чи навіть зменшенням. Наприклад, Франція має показник 3,7‰, Норвегія — 3,5‰, Албанія та Велика Британія — по 3,1‰, Нідерланди — 1,8‰, Фінляндія — 1,2‰, Іспанія — 0,8‰.

Мал. 2. Фази демографічного переходу.

